

HOOFSTUK 3

BOEREFORTE VAN DIE TWEDE ANGLO-BOEREOORLOG (1896-1898)

1. Inleiding

Die belangrikste rede vir die fortifisering van Pretoria deur die Boere was waarskynlik die Jameson-inval van 1895/96. Hierdie studie het nie ten doel om die Jameson-inval te beskryf nie. Om meer inligting oor die inval te bekom, kan die aangehaalde bronne geraadpleeg word. Die redes wat aanleiding tot die fortifisering van die hoofstad gegee het, word wel bespreek.

2. Redes vir die fortifikasie van Pretoria

Die Jameson-inval in die Zuid-Afrikaansche Republiek gedurende 1895/96 is algemeen bekend. Hierdie gebeurtenis en die daarmee gepaardgaande onrus onder Uitlanders aan die Rand, het die regering van die ZAR laat beseef dat daar 'n toenemende bedreiging uit die buiteland teen die vrede in die voormalige Boererepubliek was.¹ Die omsingelingsbeleid van die Britse regering het ook bygedra tot die beseef van sameswering teen die Boererepublieke.²

Dit is minder bekend dat daar ook planne was om Pretoria te oormeester. Die 'Reformers' het 'n voorradekamp naby Irene ingerig en was van voorneme om op 27 Desember 1895 daarvandaan na Pretoria op te ruk. Tweehonderd-en-vyftig perde is vermoedelik vir die doel by Halfweghuis aangehou. Kommandant-generaal Piet Joubert het herhaaldelik sy vrees uitgespreek oor 'n moontlike opmars na Pretoria. Op Nuwejaarsdag 1896 het kommandant D.E. Schutte hom versoek om die paaie tussen Pretoria en Johannesburg te bewaak.³

Ploeger beweer dat 'n onbekende opruier in Johannesburg sou gesê het :

"We must have a new Government - boys. I say we must settle this matter at Pretoria ourselves and Jameson must take us there ..."⁴

In 'n beëdigde verklaring het 'n voormalige lid van een van die Uitlanderkorpse getuig dat sy korps heel eerste die stryd teen die Boere in Pretoria sou aanknoop.

Dat die Pretorianers 'n inval verwag het, blyk uit die indeling van verdedigingswyke en die instelling van 'n waaksaamheidskomitee in die hoofstad. Al die kommandante in die Republiek is gelas om hulle burgers gereed te hou en Johannesburg is deur Boerekommando's ingesluit.⁵

Die erns van die situasie is versterk met die vind van 'n spioenasiekaart van Pretoria in die trommel van 'n Britse spioen, kaptein Robert White. Hy het die kaart reeds in April 1895 opgestel. Ander bewyse van spioenasiewerksaamhede is ook by hom gevind⁶ (Ill. 3.1).

Dit kan as 'n feit gestel word dat die Jameson-inval direk daarvoor verantwoordelik was dat Pretoria gefortifiseer is.

3. Besluite rondom die bou van die forte

Daar is allerweë besef dat die hoofstad beveilig moes word. 'n Verdedigingsplan moes vir Pretoria opgestel word. Die taak is opgedra aan 'n lid van die Uitvoerende Raad van die regering, naamlik J.M.A. Wolmarans. Hy sou bygestaan word deur kaptein P.E. Erasmus van die Staatsartillerie. Die plan is uiteindelik deur 'n voormalige Franse artillerie-offisier, Leon Grunberg, opgestel, wat dit aan kaptein Erasmus voorgelê het.

Daar is ook met stadsingenieur E. Lutz, siviele ingenieur Heinrich C. Werner en luitenant P.C. Paff hieroor beraadslaag. Op 24 Maart 1896 is die plan deur die Uitvoerende Raad goedgekeur⁷ (Ill. 3.2-3.4).

3.1 Grunberg se verdedigingsplan vir Pretoria

Leon Grunberg het aanbeveel dat gepantserde, draaibare koepeltorings, wat van geskut voorsien is, op strategiese plekke opgerig moes word. Die strategiese plekke wat hy in gedagte gehad het, was Schanskop, Kwaggaspoort, Daspoortrand, Magaliesberg-wes, Wonderboompoort, Derdepoort en Strubenkop. 'n Uitkykpos wat van elektriese ligte voorsien moes word, moes opgerig word om die nagtelike bewegings op die Johannesburgpad dop te hou.⁸ Hier is met ander woorde sprake van agt strukture, hoewel baie bronne net sewe noem. Die uitkykpos word deur die meeste bronne uitgelaat.

Grunberg se voorstelle was onaanvaarbaar, aangesien die koepeltorings nie genoegsame skuiling en huisvesting vir 'n groot aantal manskappe gebied het nie.⁹ Daar is besluit om eerder die plan van twee Duitse ingenieurs, Otto Albert Adolph von Dewitz en Heinrich C. Werner, te aanvaar¹⁰ (Ill. 3.6-3.7).

Volgens 'n verslag van die Duitse ingenieur, Von Dewitz, (gedateer Augustus 1896) sou Pretoria nie net beveilig wees nie, maar dan ook as basis kon dien waarvandaan operasies teen die vyand onderneem kon word.¹¹

3.2 Finale besluite

Melding word gemaak van agt forte, naamlik Kwaggaspoort, Schanskop, Klapperkop, Wonderboompoort, Daspoortrand, Strubenplaats, Magaliesberg-wes en Derdepoort. Dit stem basies ooreen met Grunberg se plan, maar die verskil sou die vorms van die forte raak.

'n Boukommissie insake die forte, onder voorsitterskap van kommandant-generaal Joubert, is deur die regering aangestel. Nadat vier van die voorgestelde agt forte voltooi is, het die kommissie in 1899 ontbind aangesien die nodige fondse om met die plan voort te gaan, ontbreek het. Twee

wapenmagasyn, die Centrale- en Groenmagasyn is ook in die artillerieskerm opgerig (I11. 3.21-3.22). 'n Fort is ook in Johannesburg gebou¹² (III. 3.5).

Omdat die fort te Johannesburg nie deel van die studie uitmaak nie, sal daar nie veel inligting oor die fort verskaf word nie. Die aangehaalde bronne kan vir meer inligting geraadpleeg word.

3.3 Doel en plekbeplanning van die forte

Soos reeds gemeld, moes die nagtelike bewegings op die Johannesburgpad dopgehou word. Sodoende kon 'n verrassingsaanval van Johannesburg verhoed word. Die forte het ook as afskrikmiddel gedien. Laasgenoemde feit word geïllustreer deur die huiwering van die Britse troepe om Pretoria sonder meer aan te val.¹³

Werner en Von Dewitz het 'n studie van soortgelyke werk van die verlede gemaak ten einde die regte ligging vir die forte vas te stel. Die Britse fortebou van 1880-81 het reeds groot waarde aan Elandspoortrand toegeken. Fort Schanskop en Fort Klapperkop sou hierdie suidelike toegang tot Pretoria beheer. 'n Fort by Wonderboompoort sou die noordelike toegang tot die stad beheer.

Die Britse spioen, kaptein Robert White, het in sy spioenasieverslag op die belang van die poorte by Wonderboom, Schanskop, Klapperkop, Daspoortrand en Magasynheuwel gewys as moontlikheid om Pretoria te beleër. Schanskop sou ook die pad- en spoorwegverbindings met Johannesburg en Lourenco Marques beheer. Fort Daspoortrand sou saam met Fort Wonderboompoort ook die westelike toegangsroete tot die stad beheer. Die paaie na Soutpansberg en Middelburg (Tvl.) en die spoorlyn na Lourenco Marques sou deur Fort Derdepoort beheer word. Die netwerk van verdedigingswerke sou deur die fort op Strubenkop voltooi wees.¹⁴

Dit is reeds genoem dat slegs vier forte uiteindelik deur die regering van die ZAR opgerig is, naamlik dié by Schanskop, Wonderboompoort, Klapperkop en Daspoortrand (Ill. 3.50).

Nadat die Britse magte Pretoria ingeneem het, het hulle blokhuse opgerig om die verdediging van die stad te verbeter. Twee van hierdie blokhuse is, soos in die vorige hoofstuk vermeld, op Kwaggasrand en Strubenkop opgerig, wat die strategiese belang van hierdie plekke onderstreep.¹⁵

3.4 Redes waarom die forte nie voltooi is nie

Dit is reeds vroeër genoem dat daar nie genoeg fondse beskikbaar was vir die bou van agt forte nie. Kommandant-generaal Joubert was ook gekant teen die bou van verdere forte. Hy het dit as oorbodig beskou. Hy het getwyfel of daar genoeg manskappe gevind sou kon word om al die forte te beman.¹⁶

Dit het mettertyd geblyk dat hy, sover dit laasgenoemde aangeleentheid betref, reg was, maar dat hy verkeerd was wat die oorbodigheid van verdere forte betref. Die vraag kan wel gevra word waarom die oorspronklike plan van Grunberg onaanvaarbaar was, aangesien die koepeltorings deur veel minder man as forte beman sou word en waarskynlik nie veel doeltreffendheid sou inboet nie.

4. Bou van die Duitse forte

Fort Wonderboompoort, Fort Schanskop en Fort Klapperkop is deur Von Dewitz en Werner van die Duitse ingenieursfirma, Krupp, ontwerp met die hulp van die argitek, Christiaan Kuntz (Ill. 3.8). Celso Giri was die bou-ondernemer. Dit verklaar die groot mate van ooreenkoms tussen die drie.¹⁷ Al drie is van die vyfhoekige

versterkingstipe forte wat as gevolg van hulle baie vlakke beter frontvuurmoontlikhede bied. Draaibare geskut op die fortwalle sou aanvalle uit enige rigting kon afweer.

Skietgate is in die mure ingebou om infanterieverdediging moontlik te maak. Loopgrawe en doringdraadversperrings is ter versterking opgerig. Die kasematte (versterkte vertrekke) het basies dieselfde doel gedien. Daar was offisier- en manskapkamers, kombuise, hospitale, masjien- en telegraafkamers, stalle, ammunisiemagasyne en opslagplekke vir lewensmiddels. Die manskapkamers het ook as eetvertrekke gedien.¹⁸

Dit moet vermeld word dat die forte van Pretoria van die mees moderne strukture van hulle tyd was en dat hulle die eerste forte ter wêreld was met so 'n moderne kommunikasie-middel soos die telefoon.¹⁹ Fort Klapperkop het 'n grag aan die voorkant gehad om dit verder te beveilig.²⁰

Daar is hoofsaaklik van swart arbeiders (bandiete) gebruik gemaak om die forte te bou. Sowat 400 blanke bouers, van wie die meerderheid Italianers was, was ook betrokke by die bouwerk. Duitse en Nederlandse deskundiges is vir tegniese aspekte soos die elektrisiteits- en ander verbindingswerke tussen die forte gebruik. Die blankes moes almal 'n eed van geheimhouding aflê.²¹

Ongelukkig is daar min feitelike gegewens oor die forte beskikbaar. In die meeste lêers wat oor die forte handel wat die skrywer in die Transvaalse Argiefbewaarplek geraadpleeg het, was die inligting verwyder. Heelparty persone bespiegel dat dokumentasie insake die forte vernietig is vanweë die spioenasiebedrywighede voor en tydens die Anglo-Boereoorlog. 'n Tweede moontlikheid wat genoem word, is dat die regering van generaal Louis Botha dit kon vernietig het vanweë die vrees dat dit in rebellehande kon val tydens die Rebelle van 1914.²²

4.1 Fort Schanskop

Fort Schanskop is teen 'n koste van 47 500 pond opgerig.²³ Die fort is op 6 April 1897 deur die bouers aan die regering oorhandig.²⁴ In September 1897 is die fort tydelik bewapen met twee 37mm-Maxim-Nordenfeldt-snelvuurkanonne en 'n Martini Henry-handmaxim.²⁵ Teen 1899 was daar twee 37 mm-Maxims en 'n Long Tom-kanon in die fort.²⁶ Teen 23 Oktober daardie jaar is die wapens reeds verminder na een 37mm-Maxim-Nordenfeldt en een Martini Henry-handmaxim. Ses dae later is die 37mm-Maxim-Nordenfeldt na die Vrystaatse front gestuur.²⁷ 'n Long Tom is intussen weer in Fort Schanskop geplaas, maar dit is op 6 November 1899 na die Natalse front verskuif.²⁸

Die garnisoen van Fort Schanskop het aanvanklik uit 'n offisier en 30 man bestaan. Die bevelvoerder was luitenant A. Carlblom²⁹ (Ill. 3.30). Op 23 Oktober 1899 was slegs 17 man nog in die fort gestasioneer.³⁰ Die bemanning van die fort was ten tye van die oornam van Pretoria, op 5 Junie 1900, reeds onttrek³¹ (Ill. 3.9-3.10).

Die fort was toegerus met elektriese beligting en elektriese soekligte. Die krag hiervoor is verskaf deur 'n paraffienenjinn. 'n Heliografiese en bogronde telegrafiese verbinding het met die ander drie forte en met Johannesburg bestaan. Die fort het ook oor 'n telefoon beskik. Dit het 'n pompstasie in die Fonteinedal met Fort Klapperkop gedeel en het 'n wateropgaartenk naby die ammunisiekasemat gehad. Weerligafleiers is ook aangebring.³²

4.2 Fort Wonderboompoort

Wanneer die fort presies voltooi is, is nie bekend nie, maar op 4 September 1897 het die Staatspresident Fort Wonderboompoort namens die regering oorgeneem.³³ Die koste verbonde aan die oprigting van die fort was 49 000 pond.

'n Spesiale fortekorps, die Corps Vesting Artillerie van 100 man, is in die lewe geroep nadat vertoë in dié verband deur luitenant-kolonel H.P.N. Pretorius, sy opvolger S.P.E. Trichard en majoor (vroeër kaptein) P.E. Erasmus tot die Uitvoerende Raad gerig is.

Hoeveel van hulle by Fort Wonderboompoort gestasioneer was, is nie bekend nie. 'n Versoek is wel tot kommandant-generaal Joubert gerig dat 44 manskappe en agt offisiere in elke fort geplaas moet word, maar hieraan is nie voldoen nie. Op 23 Oktober 1899 was daar 18 man in hierdie fort gestasioneer. Die bevelvoerder van die fort was luitenant J. Wolmarans.³⁴

Verskeie voorstelle oor die bewapening van die forte is ook ingedien en geskut is uit Frankryk en Duitsland bestel. Van hierdie wapens het nooit hulle bestemming bereik nie. Majoor P.E. Erasmus het drie kanonne vir Fort Wonderboompoort voorgestel. Een hiervan was 'n Long Tom, soos gesien kan word in 'n rapport van luitenant N.P. Oelofse in Augustus 1899.³⁵ Op 23 Oktober van dieselfde jaar, was daar 'n 37mm-Maxim-Nordenfeldt en 'n Martini Henry-handmaxim in die fort.³⁶ Op 23 Maart 1900 is 'n Long Tom weer op bevel van kommandant-generaal Joubert na die fort geneem. Op 26 Maart was dit gereed om te skiet.³⁷

'n Telegraafverbinding het tussen Fort Wonderboompoort en die artilleriekamp bestaan. Die fort was ook telefonies in verbinding met die kantoor van die kommandant-generaal.³⁸ Instrumente vir draadlose telegrafie is bestel, maar dit is in die Kaap gekonfiskeer.³⁹ Elektriese krag vir beligting het bestaan en is deur 'n paraffienenjinn voorsien. Fort Wonderboompoort het sy eie pompstasie gehad om water uit die Apiesrivier te pomp. Dit is in 'n reservoir, wat onder die fort se vertrekke voorkom, gepomp. Weerligafleiers is ook geïnstalleer. Doringdraadversperrings is ook ter beveiliging van die fort opgerig⁴⁰ (Ill. 3.11-3.12).

4.3 Fort Klapperkop

Die koste verbonde aan die oprigting van Fort Klapperkop was 50 000 pond en die fort is op 18 Januarie 1898 aan die regering oorgedra; dieselfde dag waarop die regering ook die Sentrale Magasyn in besit geneem het.⁴¹

In Januarie 1899 was daar 'n bemanning van 17 in die fort, maar teen Julie daardie jaar was die getal reeds 30. Slegs 16 was nog op 23 Oktober 1899 in Fort Klapperkop gestasioneer.

In Februarie 1898 is 'n Long Tom-kanon op 'n houtplatform hier gemonteer. Op 1 Oktober 1899 was die fort met 'n Long Tom, 'n 37mm-Maxim-Nordenfeldt en drie Martini Henry-handmaxims bewapen.⁴² Teen 23 Oktober 1899 was die Long Tom reeds verwyder. Dit is op 6 November 1899 per trein na Ladysmith gestuur.⁴³ Die 37mm-Maxim-Nordenfeldt is op 29 Oktober 1899 uit die fort verwyder. Slegs twee Martini Henry-handmaxims en een 65mm-Krupp-bergkanon was teen 7 November nog in Fort Klapperkop.⁴⁴

Heliografiese en boggrondse telegrafiese verbindings, sowel as 'n telefoon, is hier aangebring.⁴⁵ Draagbare optiese telegraafstoestelle is ook in Europa bestel, maar dit is in Mei 1900 in Lourenco Marques gekonfiskeer.⁴⁶ 'n Paraffienolin het elektrisiteit vir beligting verskaf. 'n Pompstasie in die Fonteinedal is met Fort Schanskop gedeel en het die fort van water voorsien. Weerligafleiers is aangebring.⁴⁷

Doringdraadversperrings is opgerig om die fort te beveilig. Dit is reeds gemeld dat die fort aan sy voorkant van 'n grag en valbrug voorsien is om hom verder te beveilig.⁴⁸ Dit is dan ook die unieke eienskap van Fort Klapperkop (Ill. 3.13-3.15).

5. Spioenasiebedrywighede rondom die forte

Daar is reeds melding gemaak van die spioenasiekaart wat na die Jameson-inval in die trommel van kaptein Robert White gevind is. Ander spioenasiebedrywighede het ook aan die lig gekom.

Al die verslae wat deur die Britte oor die forte opgestel is, kan nie noodwendig as spioenasie beskou word nie, maar uit die feite blyk dit duidelik dat Brittanje baie in die bou van die forte belang gestel het. Die geheimhouding rondom die forte van die kant van die regering van die ZAR laat onwillekeurig die vraag ontstaan in watter mate spioenasie wel 'n rol gespeel het in die insameling van hierdie inligting deur Britse agente.

Daar is breedvoerig oor die bewapening van die forte berig. Kaptein C. Delmé Radcliffe het verskeie verslae oor die ZAR se bewapening aan die Britse militêre inligtingsdiens deurgestuur. Ook majoor H.P. Northcott het verslae deurgestuur.

Verskeie verslae is deur die Britse agent, W. Conyngham Greene, opgestel waarin hy oor die bou en bewapening van die forte verslag doen. Ook luitenant R.J. Vernon en majoor A.E. Altham het verslae in dié verband opgestel. Hierin is onder meer verslag gedoen oor die oordrag van die forte aan die regering van die ZAR.⁴⁹

Die spioenasie-aktiwiteite rondom Fort Daspoortrand is besonder interessant en verdien afsonderlike vermelding. Daar is sprake van die inhegtenisneming van 'n sekere F. Zotier op 25 Julie 1897. Hy was in besit van die planne sowel as 'n houtmodel van genoemde fort. Met sy vrylating het Zotier weer eens probeer om planne van die fort te verkoop. Op 21 September 1897 is sy huis in Johannesburg deurgesoek en is afdrukke van die planne van die fort gevind.⁵⁰

'n Tweede model van Fort Daspoortrand is by G.H. van Winsen gevind. Hy was die raadgewende ingenieur-sekretaris van die ZAR en het beweer dat hy met Zotier onderhandel het ten einde die planne terug in die hande van die regering te kry. Zotier het weer beweer dat hy die planne opgestel het en dat Grunberg 'n bedrieër is wat dit op oneerlike wyse van hom verkry het.⁵¹ Meer inligting oor die aangeleentheid ontbreek ongelukkig, behalwe dat Zotier glo land uit gevlug het (Ill. 3.16).

W. Conyngham Greene het in 'n spioenasieverslag melding gemaak van die andersheid van Fort Daspoortrand, omdat dit nie soos die ander drie forte in 'n Duitse styl gebou is nie, maar wel in 'n Franse styl. Hy het ook sketsplanne van die forte aan die Britse Militêre Inligtingsdiens verskaf. Die feit dat daar so min argivale inligting oor die forte beskikbaar is, mag dalk 'n gevolg wees van die vernietiging van dokumentasie om die spioenasiebedrywighede te probeer kortwiek. Dit is bekend dat die ZAR-regering wel dokumente verwyder het voor die Britte Pretoria ingeneem het^{52a} (Ill. 3.17).

6. Die Franse fort - Fort Daspoortrand (Wesfort)

Hierdie fort is, soos reeds in die inleiding vermeld, 'n unieke fort. Die belangrikste rede hiervoor is dat dit in 'n Franse styl gebou is. Dit wil voorkom asof sowel kommandant-generaal Joubert se pro-Franse gevoelens as die Frans-Duitse mededinging in die ZAR die deurslag gegee het dat die bou van Fort Daspoortrand aan die twee militêre-ingenieurs, Leon Grunberg en Sam Léon, toegeken is en nie weer aan die Duitse firma nie.⁵³ Hierdie besluit het tot 'n geskil tussen die kommandant-generaal en die Duitse kontrakteur, Heinrich C. Werner, gelei. Die Uitvoerende Raad het die betrokke partye na 'n bespreking oor die geskil genooi, waar dit besleg is.⁵⁴

In Julie 1897 was die bouwerk reeds aan die gang en op 12 November 1898 is die fort amptelik deur die regering van die ZAR in ontvangs geneem. Die fort se totale koste was 46 500 pond⁵⁵ (Ill. 3.18-3.20).

Die ingenieur wat vir die bou van die fort verantwoordelik was, was Edgar Cassen en van die Franse en Italiaanse werktuigkundiges wie se name bekend is, was Carlo Prina, Petro Testan en Joseph Allias. Hulle spesifieke take is nie bekend nie.

Grunberg en Léon sou ook die fundamente vir kanonne by al vier forte lê en die kanonne opstel. Dit het wel by forte Daspoortrand en Schanskop plaasgevind, maar uit die beskikbare dokumentasie is daar nie sekerheid oor die ander twee forte nie. Majoor Erasmus het twee kanonne vir Fort Daspoortrand voorgestel.⁵⁶ Geen inligting is beskikbaar oor hoeveel geskut uiteindelik in dié fort geplaas is nie, behalwe vir 'n verwysing van Louis F. de Souza, waar hy vra of die platform vir die 155mm-kanon (Long Tom) in orde is.⁵⁷ Dit is wel bekend dat daar op 23 Oktober 1899 twee 37mm-Maxim-Nordenfeldt-kanonne sowel as 'n Long Tom in die fort aanwesig was.

Op hierdie datum was daar ook 20 man in die fort.⁵⁸ Die skrywer het tydens sy navorsing die volgende name van manskappe wat in Fort Daspoortrand gestasioneer was, raakgeloop: die bevelvoerder - luitenant F. Townsend, adjudant P.J. van der Merwe, E.A. Venter, E.A. Pretorius, C. van den Bogaarde, A. Fenske en R. Hirsch.⁵⁹ Volgens 'n foto in die Pretoriase Eeufeesjaarboek het die bemanning 25 getel.⁶⁰

Die fort is 'n seskantige verdedigingswerk met bastions.⁶¹ Die ammunisiekamers is ondergronds en gange lei uit die binnehof daarheen.^b Die ammunisie is deur middel van twee skagte, een aan die ooste- en een aan die westekant van die fort, na bo gehys.⁶²

'n Telegraafkabel is tussen die fort en die sentrale telegraafkantoor gelê. 'n Boggrondse telegrafiese verbinding is ook aangelê en 'n telefoonverbinding het voorgekom.⁶³ Twee dinamo's het elektriese beligting binne die fort verskaf en het ook die twee soekligte van krag voorsien. Fort Daspoortrand het sy eie pompstasie en pomphuis met stoomaandrywing gehad. Weerligafleiers is aangebring.⁶⁴

7. Bewapening deur die ZAR

Ernstige bedenkinge het bestaan oor die moontlikheid of die ZAR sy grense kon verdedig. In sy verslag oor 1895 meld kommandant-generaal Joubert dat ongeveer 41% van die burgers nie gewere besit nie en dat die oorblywendes met verouderde gewere toegerus was. Dit was duidelik dat hierdie situasie reggestel moes word.

Voor die Jameson-inval het die ZAR oor die volgende kanonne beskik:

- Een 80mm-Krupp-kanon;
- Vier 65mm- Veldkanonne;
- Vier 65mm-Krupp-bergkanonne;
- Een 160mm-voorlaaier-houwitser;
- Een Mitraillease;

Een 37mm-voorlaaier-bergkanon;
Een mortier;
Een Martini Henry-Maxim op wiele;
en 'n paar Whitworth- en Armstrong-voorlaaierkanonne van uiteenlopende kaliber⁶⁵ (Ill. 3.23).

Die bedrag bestee aan militêre uitgawes was sedert 1896 aansienlik hoër as vroeër. Die gemiddelde bedrag van 57 284 pond per jaar het verander na 495 618 pond (1896), 396 384 pond (1897) en 163 451 pond (1898). Geskut en ammunisie is aangekoop en kanon- en waenhuise is in die Pretoria artilleriekamp opgerig. Alle dienspligtige burgers is bewapen.⁶⁶

Die artilleriekorps is van 100 na 400 man uitgebrei.⁶⁷ Perde is aangekoop en 'n groot versterkte magasyn, die Centrale Magazijn, is naby die artilleriekamp opgerig. Die sogenaamde Groen Magasyn is ook opgerig (Ill. 3.21-3.22).

Wapens wat aangekoop is, het Martini Henry-, Guedes- en Mausergewere en -patrone ingesluit. Mausergewere was die modernste geweer van die tyd. 'n Battery van ses 75mm-veldkanonne en 'n battery van vier 155mm-beleëringskanonne (Long Toms) met ammunisie is ook aangekoop.

'n Bestelling van 'n battery 120mm-snelvuurkanonne, vier 37mm-pom-poms en 11 handmaxims is ook geplaas. Sommige van die wapens het nooit in die ZAR aangekom nie.⁶⁸

'n Volledige lys van kanonne wat na die Jameson-inval aangekoop is, is die volgende:

Vier 120mm-Krupp-snelvuurhouwitsers,
Agt 75mm-Krupp-snelvuurkanonne,
Vier 155mm-Creusot-vestingkanonne (Long Toms) (Ill. 3.25),
Ses 75mm-Creusot-snelvuurkanonne (Ill. 3.26),

Vyf 75mm-Maxim-Nordenfeldt-snelvuurdere (Ill. 3.24),
Vyf-en-twintig 37mm-Maxim-Nordenfeldt-Vickerskanonne (pom-poms),
Ses 37mm-Krupp-snelvuurbergkanonne en
Een 75mm-Maxim-Nordenfeldt-Vickers-bergkanon.

Masjiengewere wat aangekoop is, was 2 Lee Metford-Maxims (7,7mm) en 10 Martini Henry-Maxims (11,4mm).⁶⁹

7.1 Bewapening van die forte

Op 23 Februarie 1897 lê majoor P.E. Erasmus sy bewapeningsvoorstelle aan die kommandant-generaal voor. Hiervolgens moes elkeen van die Duitse forte met drie swaar kanonne bewapen wees en die Franse fort met twee. Elke fort moes dan ook nog van twee ligte kanonne voorsien word.

Die swaar kanonne sou die 155mm-Long Toms en die 120mm-snelvuurkanonne wees, terwyl die ligte kanonne die 75mm-snelvuurkanonne sou wees (Ill. 3.27-3.28).

In April 1898 besluit luitenant-kolonel A. Schiel, die fortkommandant van die fort te Johannesburg, en majoor Erasmus op die volgende bewapening : Elkeen van die forte (dit sluit die fort te Johannesburg in) moes oor twee Long Toms, twee 75mm-kanonne en twee 37mm-maxims beskik. Hierdie voorstel is deur kommandant-generaal Joubert goedgekeur. Van die geskut wat bestel is, het die ZAR nooit bereik nie, daarom kon hierdie voorstel slegs gedeeltelik uitgevoer word.

Majoor Erasmus se gewysigde plan het soos volg daar uitgesien:

Fort Schanskop - Twee 155mm-kanonne
Een 150mm-kanon op 'n draaibare affuit

Fort Klapperkop - Twee 155mm-kanonne, een op 'n wiel affuit en een op 'n draaibare affuit

Een 150mm-kanon

Fort Wonderboompoort - Drie kanonne

Fort Daspoortrand - Twee kanonne

Johannesburg fort - Vier kanonne

Hierdie plan is ook nie ten volle uitgevoer nie, omdat al die kanonne nie die ZAR bereik het voordat die oorlog uitbreek het nie.

Op 15 September 1899 het luitenant-kolonel S.P.E. Trichard opdrag gegee dat twee houwitzers uit die forte verwyder moet word. Dit was die begin van die ontwapening van die forte.⁷⁰ Die forte is ontwapen omdat die Boere besluit het om eerder die vyand in die veld, op die verskillende fronte te probeer stuit, eerder as om te wag totdat die vyand die belangrike dorpe, soos Pretoria en Johannesburg, bedreig. Die omvang van hierdie ontwapening is reeds aangetoon.

7.2 Bemanning van die forte

J.H. Breytenbach stel die getal vestingsartilleriste (wat vir die forte beoog is) op 157.⁷¹ Hoeveel hiervan wel in die forte diens gedoen het, is onseker. Dit was gewis minder. Aanvanklik het die Rijdende Artillerie by die forte diens gedoen.

Na verskeie beroepe op die kommandant-generaal gedoen is, is daar uiteindelik op 7 November 1898 tot die stigting van 'n Corps Vesting Artillerie van 100 man toegestem. Dit was veel minder as wat deur luitenant-kolonel Trichard voorgestel is. Hierna het werwing plaasgevind.⁷²

Dit wil voorkom asof die Duitse forte beplan is om dertig man te huisves, maar omdat die artillerie ook in die veld benodig is, was die getal minder.⁷³

Die garnisoen van Fort Schanskop het aanvanklik uit 'n offisier en 30 man bestaan. ⁷⁴ Die bevelvoerder was luitenant A. Carlblom. Slegs 17 hiervan was op 23 Oktober 1899 nog in die fort gestasioneer. ⁷⁵ Met die Britse oorname van Pretoria op 5 Junie 1900 was die hele bemanning reeds onttrek ⁷⁶ (Ill. 3.29).

Die enigste aanduiding van die grootte van Fort Wonderboompoort se garnisoen is dat daar 18 man op 23 Oktober 1899 gestasioneer was. ⁷⁷ Die bevelvoerder was luitenant J. Wolmarans ⁷⁸ (Ill. 3.31).

Fort Klapperkop se garnisoen het in Januarie 1899, 17 getel, maar teen Julie daardie jaar was die getal reeds 30. Op 23 Oktober 1899 was net 16 man nog teenwoordig. ⁷⁹ Daar kon nie vasgestel word wie die bevelvoerder van Fort Klapperkop was nie.

In Fort Daspoortrand was daar op 23 Oktober 1899, 20 man aanwesig. Die bevelvoerder was luitenant F. Townsend. ⁸⁰ Volgens J. Meintjes was hy die man wat die eerste skoot van die oorlog afgevuur het. Hy is later van sy rang onthef. ⁸¹ Volgens 'n foto in die Eufeesejaarboek van Pretoria, het die bemanning 25 getel ⁸² (Ill. 3.32-3.34).

Geen verdere inligting oor die bemanning van die forte is beskikbaar nie, behalwe dat slegs een man in elke fort teenwoordig was toe lord F.S. Roberts se magte Pretoria op 5 Junie 1900 ingeneem het.

7.3 Proviandering in die forte

Die Uitvoerende Raad besluit op 4 Maart 1898 om 'n tender van T.W. Beckett van Pretoria, ten bedrae van 3 659 pond, 12 sjielings en 6 pennies te aanvaar, om voedsel aan die forte te voorsien. Die voedselsoorte wat aangekoop is, is onbekend. Ploeger gee wel 'n lys van die tipes voedsel wat in 1899 beskikbaar was, soos dit uit Staatsartillerie-aankope blyk.

Blikkieskos was die volgende:

Een pond (0,45kg) gebraaide skaapvleis (8 ½pennies)
Vier pond (1,82kg) Australiese pekelvleis (7 ½pennies/pond)
Ander pekelvleis (7 ½pennies/pond)
Een pond (0,45kg)koffie (5 ½pennies)
Groente

'n Rantsoeneringsoorsig gee ons 'n verdere idee van die tipes kos, asook hoeveelhede per persoon. Elke manskap van die Staatsartillerie (wat die bemanning van die forte ingesluit het) het daagliks die volgende ontvang:

1 1/2 pond (0,68kg) koffie of tee
1 pond (0,45kg) suiker
1 1/2 pond (0,68kg) rys

Aartappels, patats en uie is twee of drie keer per week uitgedeel. Peper, sout en asyn is ooreenkomstig persoonlike behoeftes uitgedeel. Ander groente is een keer per week op die mark aangekoop en is op Saterdag uitgedeel.

Die voedsel per man het die Staatsartillerie ongeveer 1 pond, 12 sjielings en 5 1/4 pennies per maand gekos.⁸³

7.4 Opleiding in die forte

Sowel die manskappe as die offisiere van die Staatsartillerie het onderwys ontvang. Die onderwys is verpligtend gemaak en die vakke wat aangebied is, sou in ooreenstemming met die Wet vir die Staatsartillerie van 1892 wees. Onderwysers is van buite gekry om die onderrig te gee en die Volksraad het 'n wakende oog oor die werksaamhede gehou. In 1896 is dit deur die Wet bepaal dat onderwys op 'n gereelde grondslag aan die Staatsartillerie gegee moes word.

Meneer Susan is reeds in November 1890 as onderwyser van die Staatsartillerie aangestel. Th.Kroon word in 1893 as luitenant-onderwyser aangestel. Die leerlinge is in lees en skryf onderrig en vir aanneming voorberei⁸⁴ (Ill. 3.35).

In 1896 word Kroon tot eerste luitenant-adjutant bevorder. Dit het tot gevolg gehad dat hy minder aandag aan die onderwys kon gee sodat sake nie te vlot verloop het nie.⁸⁵ Met die aanstelling van L.L. Steen as onderwyser in 1897, het sake verbeter. Op 13 Oktober van dieselfde jaar open kommandant-generaal Joubert 'n kampskool. Hierdie skool is in samewerking met die Superintendent van Onderwys, dr. N. Mansvelt, bestuur.

Die manskappe van die forte Wonderboompoort en Schanskop het van 09:30 tot 11:30 daar onderrig ontvang en dié van die artilleriekamp om 14:00. Die onderoffisiere is teen laatmiddag onderrig.⁸⁶

Die skoolgeboutjie was van sink. Wanneer die wind waai, het die los sinkplate geraas en wanneer dit reën, het die dak gelek.⁸⁷ Die omstandighede was dus nie van die allerbeste nie.

Teen 1898 is onderrig tussen 09:00 en 11:00 by Fort Schanskop self gegee. H.S. du Toit word op 12 April 1898 as tweede onderwyser aangestel. Die onderrig is nou na Fort Klapperkop uitgebrei. Die manskappe van die forte Wonderboom en Daspoortrand is steeds in die artilleriekamp onderrig.⁸⁸

Steen merk in sy verslag van 1898 op dat die vordering by die leerlinge van die forte beter is, omdat die manskappe meer tyd vir huiswerk het as dié in die artillerieskamp.⁸⁹ In November 1890 is 90 leerlinge deur die inspekteur getoets. Op versoek van Steen is tydelike skoolgeboutjies vroeg in 1899 by al vier forte opgerig.⁹⁰ Manskappe wat oor nege maande diens en oor 'n skoon strafregister beskik het en wat in die hoogste standerd sit, kon aan die korporaalseksamen deelneem. In die loop van 1899 is al die skole gesluit.⁹¹

Die onderrig waarvan tot dusver melding gemaak is, het militêre onderrig uitgesluit.⁹² Al wat hieroor bekend is, is dat 'n neutrale militêre waarnemer, kaptein J.H. Ram, die optrede van Staatsartilleriste in die veld getref is. Hoewel goed gedissiplineerd, was daar ruimte vir die inisiatief van ondergeskiktes.

Die Uitvoerende Raad het op 21 Februarie 1899 besluit om 'n opleidingskool vir artilleries in die lewe te roep. Die skool het op 17 Julie 1899 begin met elf leerlinge. Op 24 Julie 1899 is nog vier leerlinge ingeskryf. Meer inligting is nie bekend nie.⁹³

8. Die val van Pretoria

Voordat die beoogde bewapening van die vier forte voltooi is, het die ontwapening daarvan reeds begin.⁹⁴ Die omvang van die ontwapening is reeds aangetoon. Die vernaamste rede vir die ontwapening was die tekort aan grofgeskut aan Boerekant. Hierdie geskut het 'n noodsaaklikheid op die verskillende fronte geword en is daarom uit die forte verwyder en na die front gestuur. Namate die Staatsartilleries in die veld benodig was, is ook hulle uit die forte onttrek. Reserviste is daarna ingespan om die forte te beman. Hulle was eintlik niks meer as bewakers van onbepaalde forte nie.⁹⁵

Die Britse magte, onder bevel van lord F.S. Roberts, het op 3 Junie 1900 uit Johannesburg vertrek. Op 4 Junie het gevegte rondom die hoofstad uitbreek en op 5 Junie het die onvoorwaardelike oorgawe van Pretoria gevolg. Die forte het geen rol in die gevegte gespeel het, behalwe om die aanvallers tydelik af te skrik, omdat hulle nie geweet het dat die forte feitlik onbewapen was nie.⁹⁶

Fort Klapperkop is reeds op 3 Junie 1900 met liddiet bestook. 'n Artilleris, Frits Rothmann, beskryf in sy dagboek dat tien tot twaalf bomme in Sunnyside ontplof het en dat twee op die fort geval het.⁹⁷

Fort Schanskop het ook in die gevegte gedeel. 'n Kanonskoot is deur Britse troepe op die fort afgevuur en dit het die deure getref. Omdat die fort onbeman was, is die vuur nie beantwoord nie, waarop die aanvallers Pretoria ingeneem het. Slegs een persoon was in elke fort teenwoordig om dit amptelik aan die Britse militêre owerheid te oorhandig⁹⁸ (Ill. 3.36).

Om 10:00 op 5 Junie 1900 het 'n afdeling van die elfde kavalleriebrigade Fort Daspoortrand beset. Foutiewe inligting op Britse kaarte het die fort as Zandfontein beskryf. Die Britte het die fort tot Wesfort herdoop. Die Britse bevelvoerder van die fort op 24 Desember 1900 was kaptein H.W. Margesson. Wanneer die ander drie forte ingeneem is, is nie seker nie, maar Britse infanterie- en artilleriesoldate het Forte Schanskop en Wonderboompoort beset.

Daar word reeds op 7 Junie 1900 in Britse verslae van die water- en elektrisiteitstelsel in al vier forte melding gemaak. Die watervoorsieningstelsels van Forte Klapperkop en Schanskop was in orde, terwyl geringe herstelwerk by die ander twee nodig was. Die elektriese soekligte was slegs nog op Forte Wonderboompoort en Daspoortrand teenwoordig, by laasgenoemde nog in werkende toestand. Die telefoonverbinding is, waar nodig, herstel. Doringdraadversperrings is net by Forte Klapperkop en Wonderboompoort gevind.⁹⁹

9. Die forte na 1900

Die Britse magte het die forte weer bewapen. Twee kompanies infanterie is op 7 Junie 1900 in Fort Wonderboompoort gehuisves. Op 19 Januarie 1901 was kaptein C. Blackburn die bevelvoerder van die fort. Fort Klapperkop is voorsien van twee Britse 9,45 kaliber-houwitser. Of die ander aanbevelings van hoofingenieur Elliot Wood insake die forte uitgevoer is, is onbekend¹⁰⁰ (Ill. 3.37).

Die Britte het 'n hele aantal fortifikasies ter verdediging van die stad opgerig.¹⁰¹ Hierdie fortifikasies word in die volgende hoofstuk behandel.

Aanvanklik was die forte onder die Britse bewind kroonbesit. Op 7 Julie 1904 is Fort Wonderboompoort vir openbare doeleindes voorbehou en was dit nie meer 'n militêre verdedigingswerk nie. Die skrywer kon nie vasstel wat bedoel word met "openbare doeleindes" nie.

Fort Klapperkop en Fort Schanskop is vir militêre doeleindes behou.¹⁰² Wanneer die Britse militêre aansprake op Fort Daspoortrand verval het, kon nie vasgestel word nie, maar teen 1913 is dit nie meer vir militêre doeleindes gebruik nie.¹⁰³

Daar word melding gemaak van die vernietiging van ammunisie wat in 1913 in Fort Klapperkop gevind is. Die moontlikheid dat daar nog ammunisie versteek kon gewees het en die gevare daaraan verbonde, het daartoe gelei dat Fort Klapperkop en Fort Schanskop in 1922 aan die Suid-Afrikaanse Weermag oorgedra is.¹⁰⁴ Tot 1929 is die twee forte slegs vir sein- en waarnemingsdoeleindes gebruik.

Toeriste het in Fort Schanskop begin belang stel en in 1929 het die Stadsraad van Pretoria aangebied om die fort skoon te maak, maar so iets het nie gebeur nie. In 1932 is 'n bronsplaat deur die Historiese Monumentekommissie aan die poort van Fort Schanskop aangebring. Op 8 Julie 1938 is Fort Schanskop sowel as Fort Klapperkop tot nasionale gedenkwaardighede verklaar. Tydens die Tweede Wêreldoorlog (1939-1945) is die twee forte as ammunisie-opslagplekke gebruik (Ill. 3.38-3.39).

Gedurende die laat vyftigerjare het die gedagte aan 'n militêre museum ontstaan, maar die nodige fondse hiervoor het ontbreek. Daar was ook die gedagte om Fort Klapperkop in 'n restaurant te omskep.¹⁰⁵ In 1962 is besluit om voort te gaan met die oprigting van 'n militêre museum en die keuse het op Fort Klapperkop geval. Op 23 Mei 1966 is die Militêre Museum Fort Klapperkop geopen (Ill. 3.40 en 3.47-3.48). In 1978 is ook die Militêre Museum Fort Schanskop geopen.¹⁰⁶ Vandag word die twee forte steeds as museums in stand gehou¹⁰⁷ (Ill. 3.49).

Inligting oor hoe dit gedurende hierdie tydperk met die twee oorblywende forte, Fort Wonderboompoort en Fort Daspoortrand, gesteld was, is baie skaars. Hier en daar het 'n brokkie inligting in dié verband onder die skrywer se aandag gekom.

In Januarie 1905 was daar planne om beide forte in gevangenis te omskep. 'n Inspeksie is by Wesfort (Fort Daspoortrand) uitgevoer en daar is gevind dat al die vensters gebreek was, dat sommige van die deure en vensterrame verwyder was en dat die pad in 'n swak toestand was. Die planne is toe laat vaar. Wesfort sou nou aan die Stadsraad van Pretoria oorgedra word,¹⁰⁸ maar dit is te betwyfel of dit wel gedoen is (Ill. 3.41).

Dit wil voorkom asof die dakke van die forte met plofstof vernietig is. Daar word beweer dat generaal J.C. Smuts tydens die Tweede Wêreldoorlog 'n opdrag in dié verband uitgereik het.^{109c} Dit kon nie bevestig word nie, maar dit moes voor 1954 gewees het, aangesien foto's uit die jaar reeds aantoon dat die forte dakloos is¹¹⁰ (Ill. 3.42-3.46).

Fort Wonderboompoort is in 1954 deur die staat aan die Stadsraad van Pretoria geskenk. Gedurende 1986 is die fort oopgegrawe en is die rommel opgeruim en in 1987 is dit tot nasionale gedenkwaardigheid verklaar. Dit word in die vooruitsig gestel om 'n restaurasiekomitee vir die fort in die lewe te roep.¹¹¹ Die veranderinge (klipmure ens.) wat die Britte aangebring het, is steeds duidelik te onderskei van die res van die fort.¹¹²

Nieteenstaande die feit dat 'n aansoek om die verklaring van Fort Daspoortrand as nasionale gedenkwaardigheid reeds in 1988 deur die skrywer ingedien is, is dit nog nie as sodanig verklaar nie.

10. Samevatting

Die Boereforte is tussen 1896 en 1898 gebou vanweë die vrees vir 'n opstand onder die Uitlanders aan die Rand. Terwyl die ZAR bewapen is omdat die moontlikheid van 'n oorlog met Brittanje al groter geword het, is die forte ook hiervoor voorberei. Tydens die Eerste Anglo-Boereoorlog het die Boere met groot sukses die dorpe waar Britse garnisoene gestasioneer was, beleër (vergelyk hoofstuk 2) en hulle wou verhoed dat dieselfde taktiek nou deur Brittanje teen die ZAR toegepas word.

Daar is gou besef dat die vyand eerder op die verskillende fronte gestuit moet word en nie die kans gegun moet word om naby Pretoria en Johannesburg te kom nie. Daarom is die forte ontwapen sodat die geskut teen die Britse magte wat die ZAR

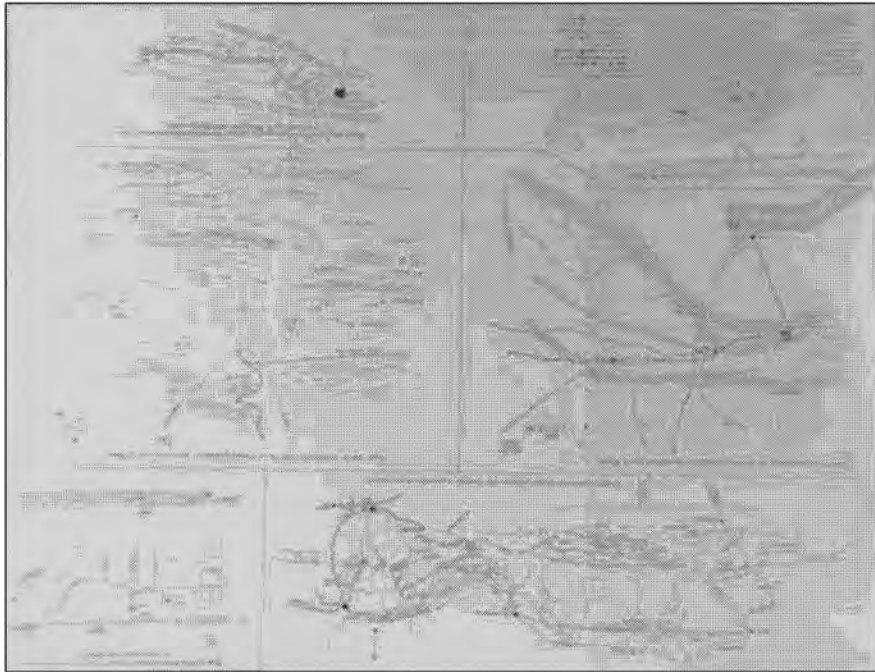
probeer binnekom, gebruik kon word. Die Boere het juis tydens die Eerste Anglo-Boereoorlog die Britte by die Natalse front gestuit (vergelyk hoofstuk 2).

Die vier forte het gevolglik nie 'n aktiewe rol tydens die Tweede Anglo-Boereoorlog vervul nie. Tog is dit waardevolle monumente uit 'n interessante verlede en behoort dit bewaar te word.

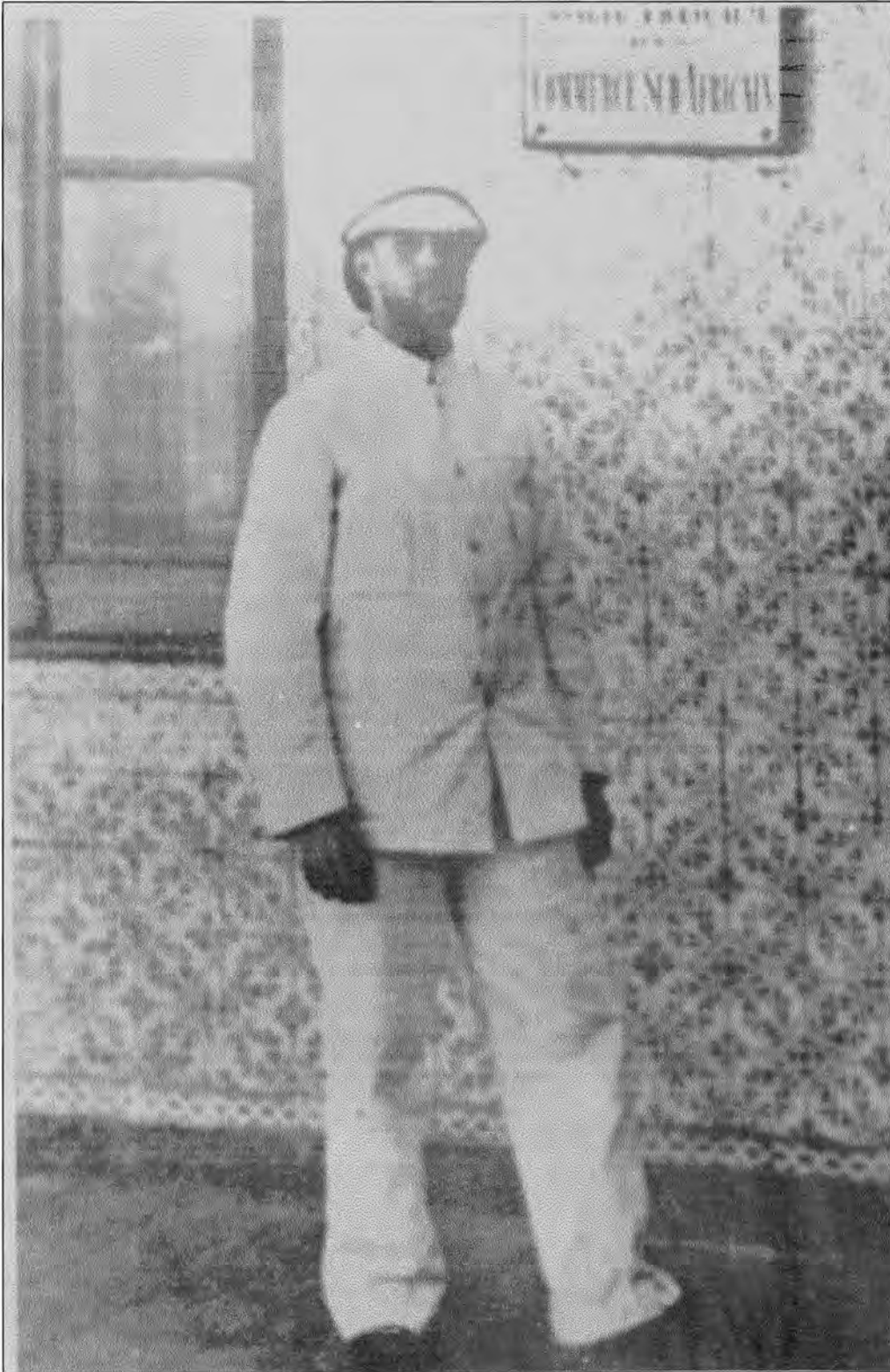
Fort Klapperkop en Fort Schanskop word bewaar en dien vandag as militêre museums. Hoewel beide tot nasionale gedenkwaardighede verklaar en gerestoureer is, is argeologiese navorsing steeds daar moontlik. Verskeie strukture is byvoorbeeld in die binnehof en buitekant die mure van die forte opgerig. Oorblyfsels hiervan kan gesoek en bestudeer word. Omdat die forte nie tot 'n spesifieke periode gerestoureer is nie, kan navorsing hieroor gedoen word en dit as sodanig gerestoureer word.

Fort Wonderboompoort is ook tot nasionale gedenkwaardigheid verklaar. Ongelukkig is dit in 1986 op 'n onwetenskaplike wyse opgeruim. Argeologiese opgrawings is steeds moontlik hier, sodat gegewens wat daaruit afgelei word in 'n uiteindelijke restourasie gebruik kan word.

Fort Daspoortrand is nie 'n nasionale gedenkwaardigheid nie. Dit is deels onder die grond en behoort so gelaat te word totdat dit deeglik bewaar kan word. As unieke struktuur is dit van besondere kultuurhistoriese belang. Hoofstuk 5 behandel hierdie fort as 'n sentrale onderwerp in hierdie studie.

3.1 Spioenasiekaarte, gevind in die trommel van kaptein R. White. (T.A.B. Groenboek nr. 2, 1896).

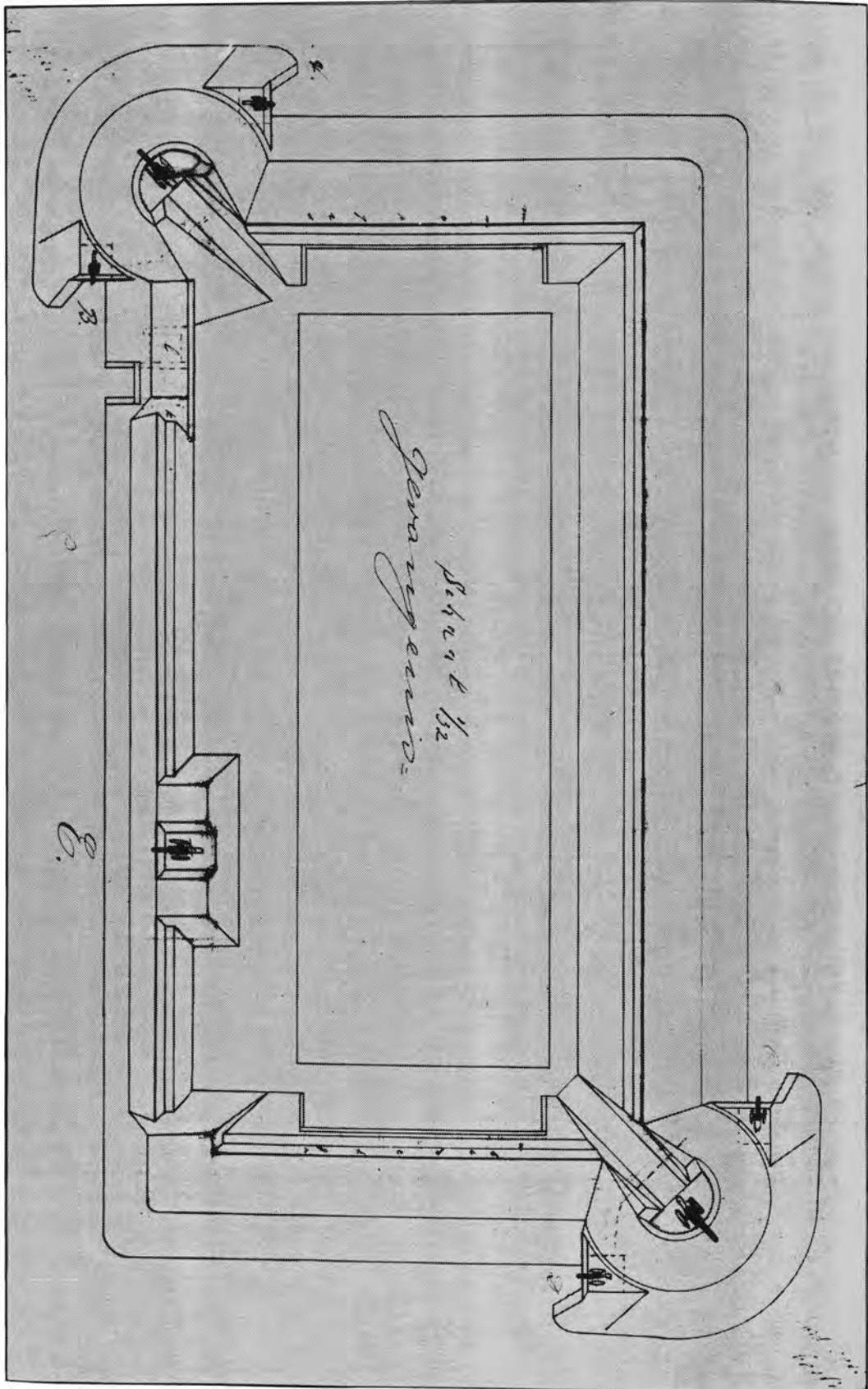
3.2 Leon Grunberg, opsteller van die fortifikasieplan van Pretoria.
(T.E. Andrews-versameling).

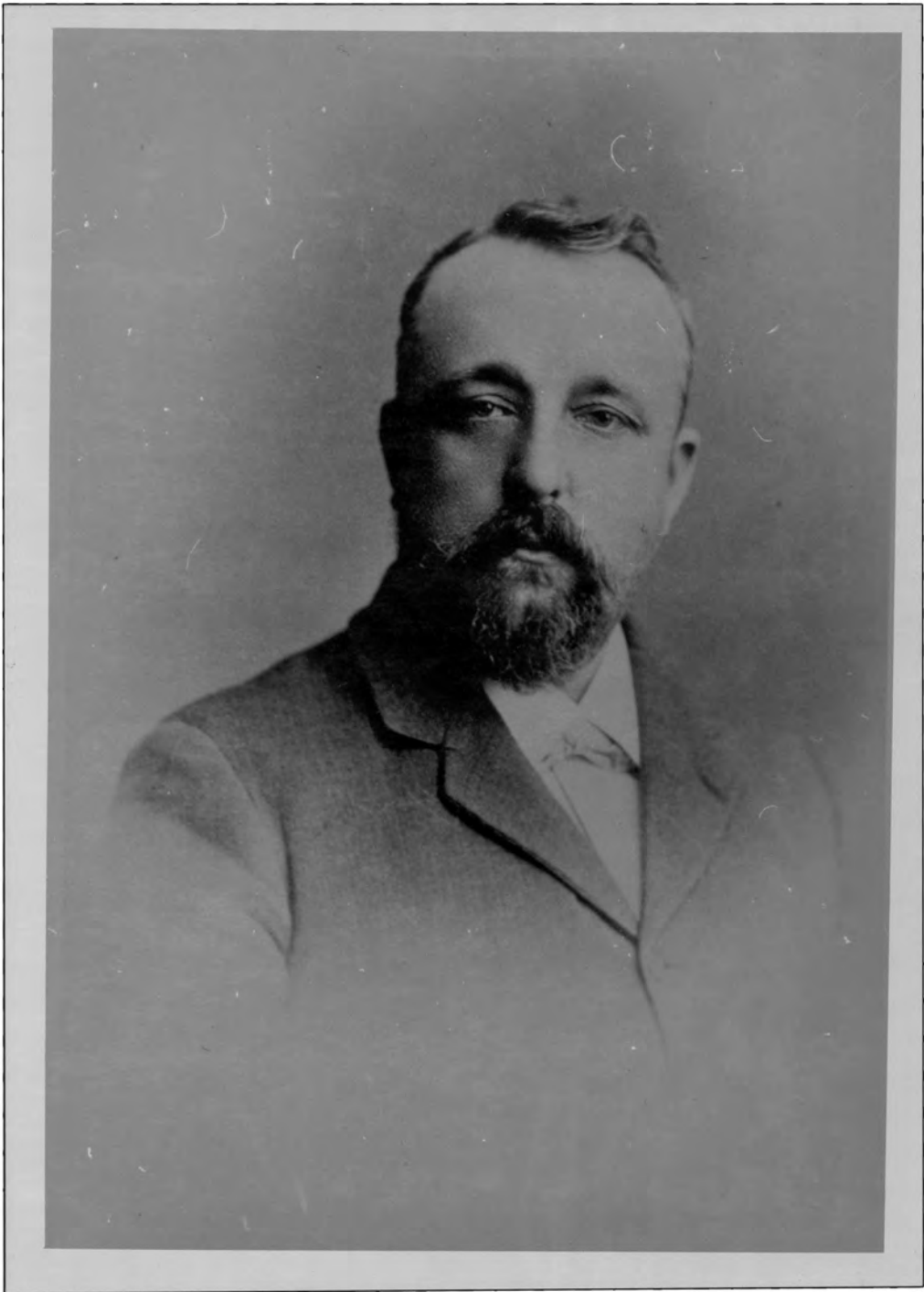
3.3 Kaptein (later majoor) P.E. Erasmus, wat nou betrokke was by die besluitneming rondom die forte. (T.A.B. Foto 9093).

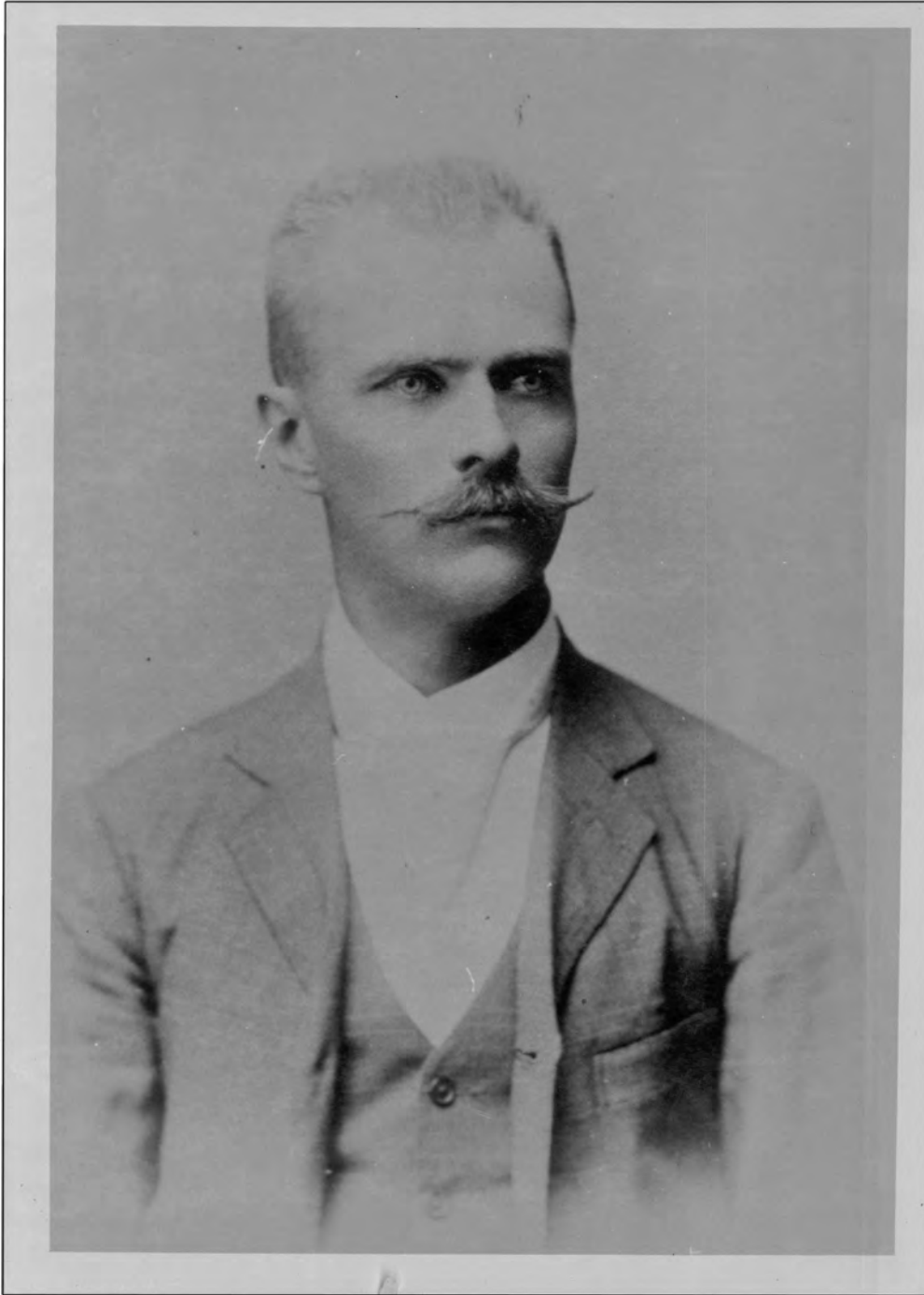
3.4 Luitenant (later kaptein) P.C. Paff, wat ook betrokke was by die fortgebou. Hy was stigter en bevelvoerder van die veldtelegrafief afdeling van die Staatsartillerie. (T.A.B. Foto 9846).

3.5 Plan van die Johannesburg fort. (J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 15).

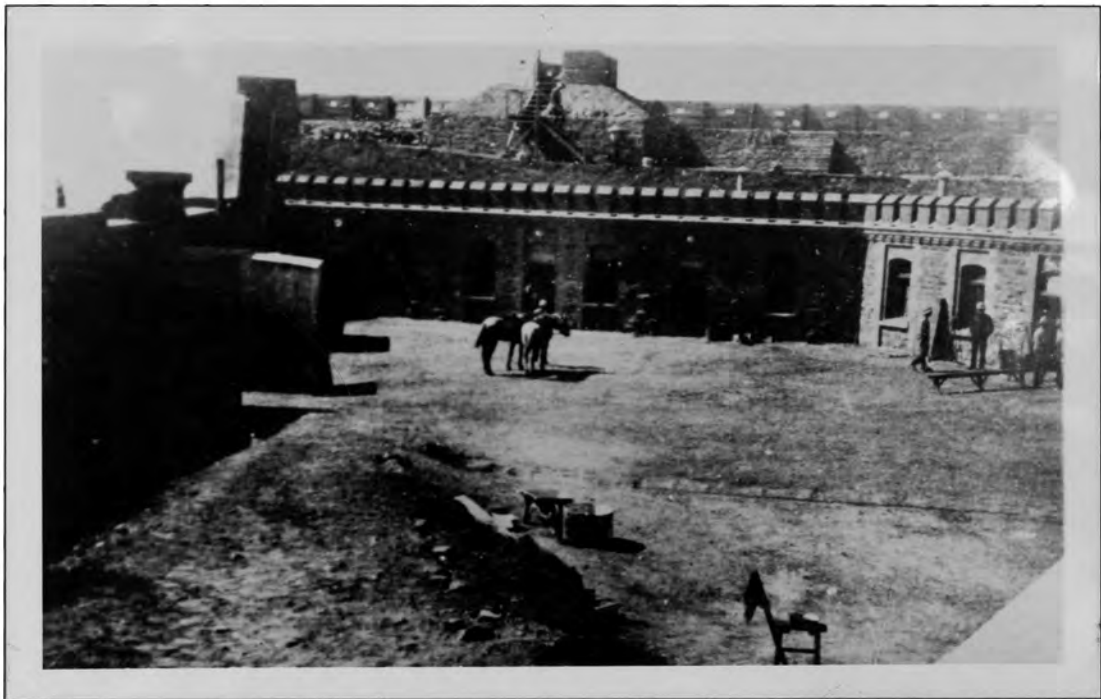
3.6 Otto A.A. von Dewitz, ingenieur en mede-ontwerper van die drie Duitse forte. (T.A.B. Foto 10555 en T.E. Andrews-versameling).

3.7 Heinrich C. Werner, ingenieur en mede-ontwerper van die drie Duitse forte.
(T.E. Andrews-versameling).

3.8 Christiaan Kuntz, argitek en bouer van die drie Duitse forte.
(T.E. Andrews-versameling).

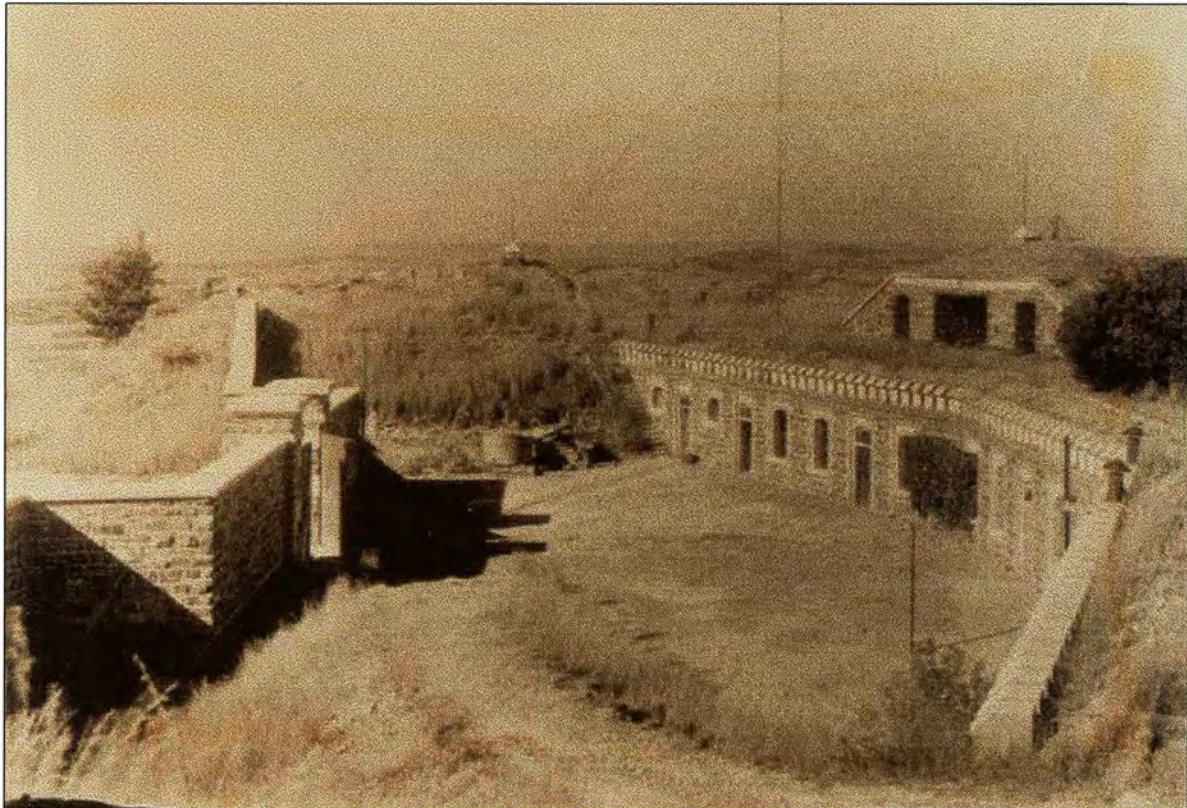
3.9-3.10 Fort Schanskop, tydens Britse besetting. (T.A.B. Foto 385 en 383).
Die sinkplaatmure is waarskynlik deur die Britte aangebring.

3.11-3.12 Fort Wonderboompoort, voor die dak vernietig is. (K.A.B. Morrison-versameling Foto 883 en Elliot-versameling Foto 3497). Die klipmure op die dak is waarskynlik deur die Britte aangebring.

3.13 Fort Klapperkop, tydens Britse besetting - 9 Oktober 1900. (T.E. Andrews-versameling).

3.14-3.15 Fort Klapperkop in 1931. (K.A.B. Elliot-versameling Foto 3498 en 3502). Op die eerste foto is die grag sigbaar. Let op die sinkstrukture op beide foto's. Dit is waarskynlik deur die Britte opgerig.

CR 1626/97

Le 8 Novembre 1897.

Off 6099

Monsieur le Docteur Krause
Procureur public à Johannesburg

Je prends la liberté de protester auprès
de vous contre les nouvelles infamies que
l'on veut jeter sur moi en attendant que
je puisse me rendre moi-même à Johannesburg
pour masquer ces gens sans aveu qui n'ont reculé
devant aucun procédé pour couvrir leurs
mauvaises actions.

1° Affaires des fortifications

De quel droit le Gouvernement par l'entremise
de M. Grünberg a-t-il fait saisir des
plans de fortifications que j'ai faits et qui
sont ma propriété, on ne pouvait faire d'actes
si arbitraires, surtout vis-à-vis de moi qui
ai fait les premiers plans dont se
sers le Gouvernement par l'entremise de
M. Grünberg qui a réussi à tromper ma
bonne foi, j'ignorais de ce qu'il avait fait
et alors que j'étais encore à Johannesburg
il ne le savait que j'avais des plans,
c'est à M. J. Van Vierssen qui m'en a

Office of the Registrar of Crown Titles,

WINCHESTER HOUSE,

Pretoria. *Johannesburg*, 21st. Feb. 1903.

Director of Public Works,

Pretoria.

Klapper Kop and Schantz Kop.

The forts referred to were built upon portions of the Townlands of Pretoria. No entry appears in the registers of the Deeds Office setting aside any Town Lands for that purpose.

The Minutes relative hereto were treated as "Confidential" and all such confidential minutes were removed by the late Government S.A.R. before the occupation of Pretoria by the British in 1900.

After the occupation, so I am given to understand, the late L.F. de Souza - formerly Chief Clerk in the Commandant Generals Office of the S.A.R. - was sent for by the Military Governor and gave him all the information he had with reference to the building of the Forts, the ground so assigned etc.

Wonderboom Fort was built on ground purchased by the Government as stated in the letter of the D.C. R.E.

West Fort is built upon portion of the Farm "Brockscheur" No. 616 (a Farm belonging to the Government) and on the Northern boundary thereof.

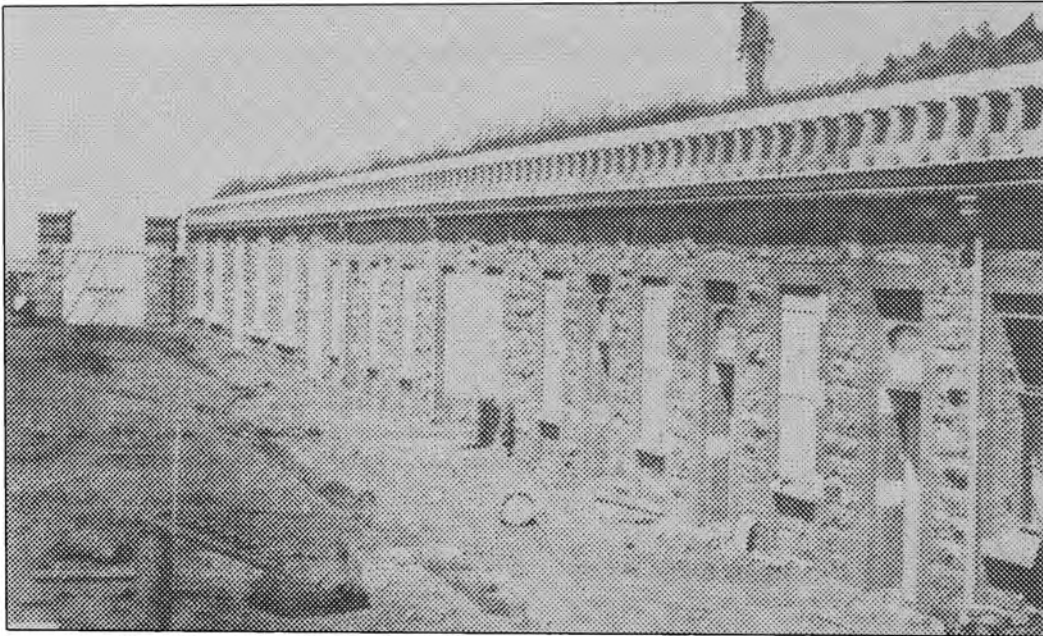
Law No. 2 of 1898 prohibits the visiting of grounds set aside for forts Military purposes etc. but does not refer to any individual places.

 D. I. C. Pretoria Office.

3.18-3.20 Fort Daspoortrand in aanbou. (F.E. Andrews-versameling).

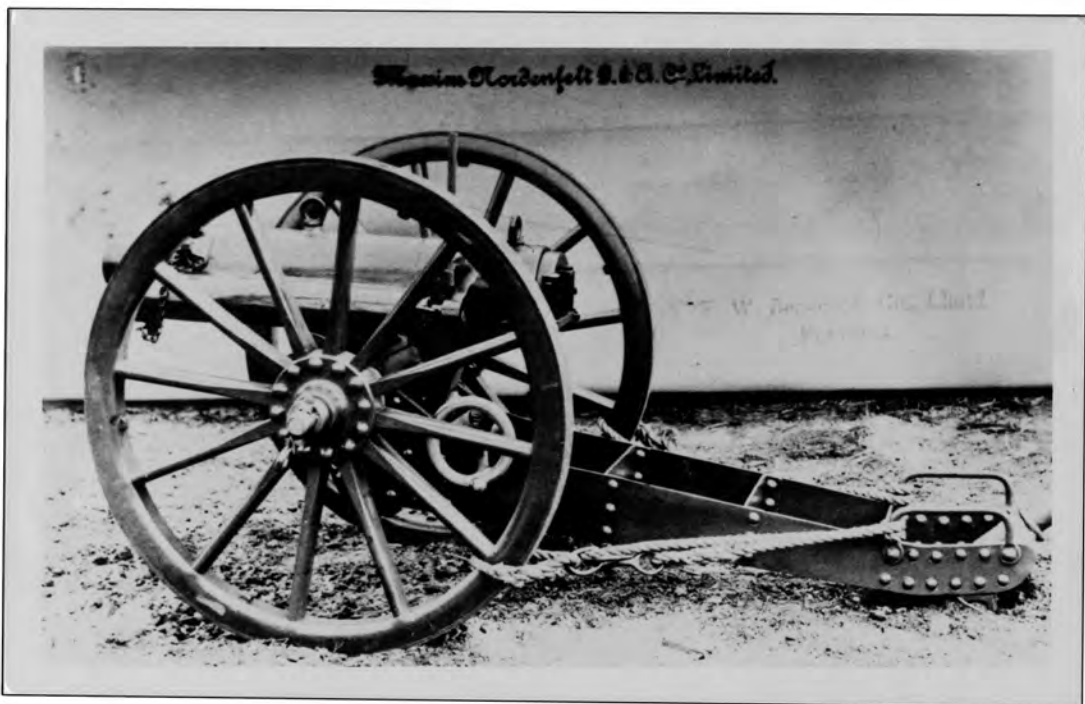
3.21 Die Centrale Magazijn. Dit is later vernietig. (T.E. Andrews-versameling).

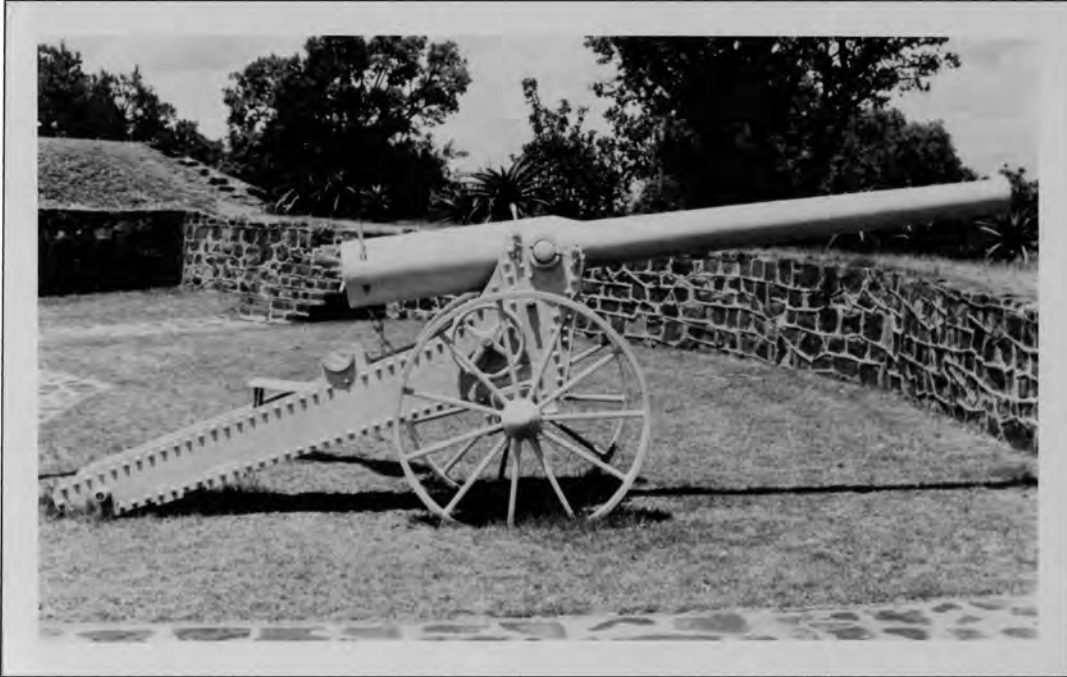
3.22 Die Groen Magasyn, vandag.

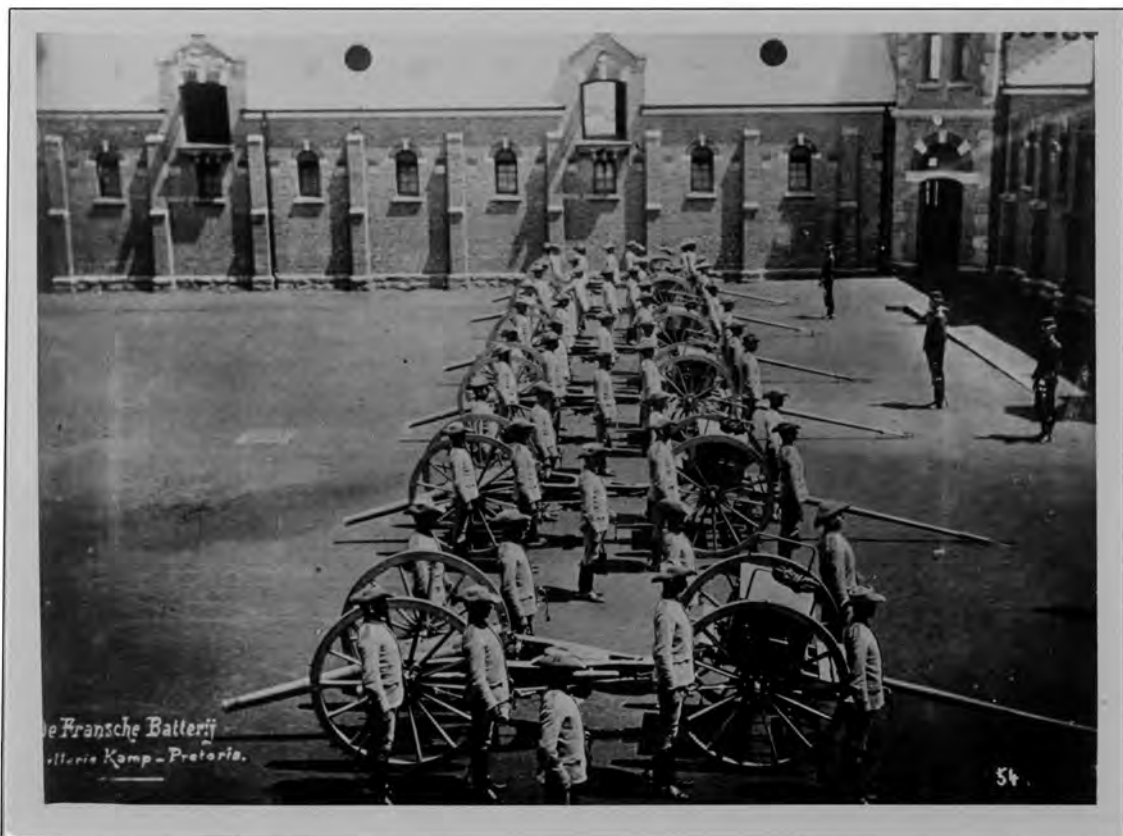
3.23 'n Drieponder Whitworth-kanon van die ZAR. (T.A.B. Foto 3421).

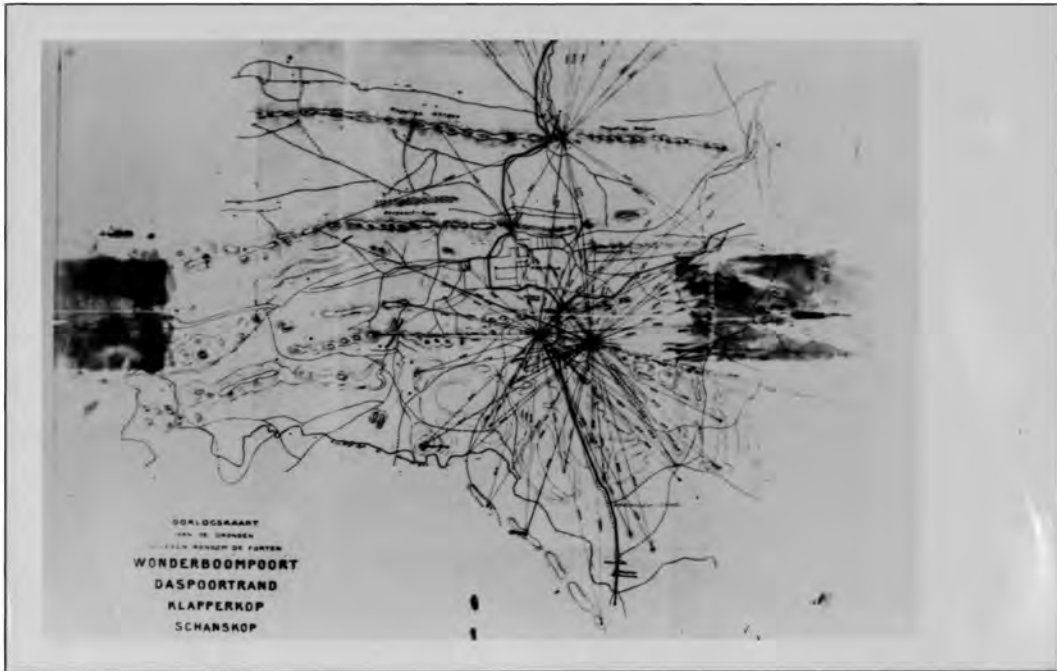
3.24 'n 75mm-Maxim-Nordenfeldt-snelvuurkanon. (T.A.B. Foto 3429).

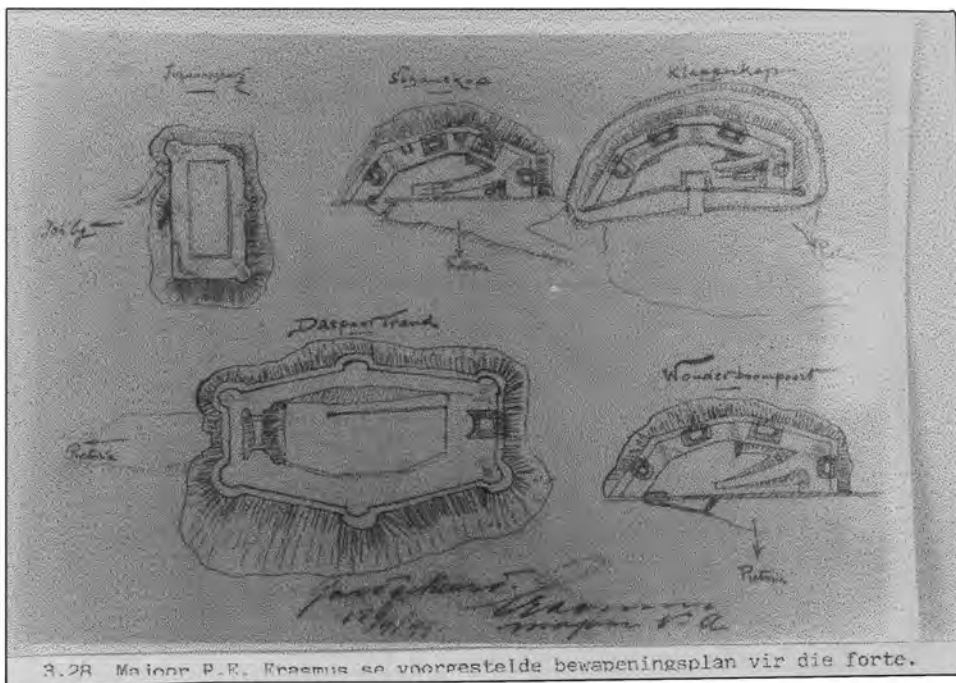
3.25 'n Replika van 'n 155mm-Creusot-vestingkanon by die militêre museum Fort Schanskop. Die kanon het as die Long Tom beroemdheid verwerf.

3.26 Die Franse Battery - ses 75mm-Creusot-snelvuurkanonne - in die artilleriekamp. (T.A.B. Foto 10606 en 5121).

3.27 Oorlogsk kaart van die grond rondom die vier forte van Pretoria. (K.A.B. Kaart M1/270).

3.28 Majoor P.E. Erasmus se voorgestelde bewapeningsplan vir die forte.

3.28 Majoor P.E. Erasmus se voorgestelde bewapeningsplan vir die forte. (T.A.B. S3/1750).

Den WelEd. Heer

Commandant Generaal
Pretoria

WelEd. Heer!

Vangezien fort Schanskop.
Binnen eenige dagen aan
ons zal warden aangevoerd,
zoo verzacht ik U. E. om
het meubilair voor genoemd
fort bij het hoofd van P. 16.
wertken aan te vragen.

Het zal moeten bestaan uit:

- 40 bedden (kattels)
 - 40 matrassen
 - 80 dekens (kambarsen)
 - 1 skryftel
 - 1 Capisierers
 - 1 Gaetentek.
- } voor kantoor.

in verdere kleine kenning
dit is niet raadzaam om
kattels in beslag te, die in het
kamp ingekerkte waren door
heen te genderen, aangezien
zij vol meubelen zittingen
duarduur spaedig het fort be-
smit zal zijn.

De Major W. L. L. L.
Erasmus

Fort Schanskop
den 24 Junii 1807

Den Welken Godt Aeer

Maar Godt Commandant

Welken Godt Aeer

Beleefde verzoek in 'Udd.

Godt - my autorisatie te willen verleenen, - tot
de aankoop van:

10 paar koe Arrestanten vee.

10 paar schape.

10 bordew, messen en vorken

10 hueden

ten behoeve der arrestanten te int schanskop werk.
zaam.

De Forts Commandant
A. Carlblom

3.30 Hierdie dokument bewys dat luitenant A. Carlblom die bevelvoerder van Fort Schanskop was. (T.A.B. SS6562, R10020/97). Die oorspronklike argivale dokument is baie onduidelik.

van Com:off. UNIVERSITEIT VAN PRETORIA
UNIVERSITY OF PRETORIA
YUNIBESITHI YA PRETORIA
aan Majoor S. A.

Geste.
Wel Ed. Heer!

Hiermede heb ik de eer Udd. Gede.
mede te deelen, dat den heer Booyse
eigenaar van de gronden gelegen om
het fort alhier, mij belet heeft om
Kweekgoden buiten de draad te nemen,
Ik had toen probeer om de Kweek van
hem te kopen, doch hij vraagt mij
R25.- voor een oppervlakte van 150x150
dan moet ik het nemen, waar hij
mij zal waarsijgen, hetwelk voor mij
onmogelijk is om te daen.

Ik wacht Udd. Gede. orders in deze af.

De Com:off. W.P.
J. Wolmarans

Oversst. Cinnat. S.A.

De zaden door Luit.
Wolmarans bedacht zijn volk
nodig om de wallen ^{van} het fort te
mede te beleggen. Ik zou dus
verwachten, dat hieraan zoo
spoedig mogelijk met Booyse
aerderhandeld wordt.

26/1/90.

De Majoor S.A.
Guarman

PR 65/89
98

C.R. 65/89
98

Pretoria den 25. November 1898.

MINUTE

van Command. Officier D.P.R.
aan dtd. Commandant J.A.

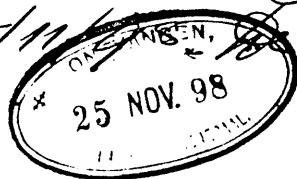
gestr.
Wel Ed. Heer!

Bij deze heb ik de eer Urd. gestr.
om autorisatie te verzoeken tot het ontvangen van
een schrijftafel en twee stoelen ten behoeve van mijn
kantoor op Fort Daspoortrand.

De Command. Off. D.P.R.
H. Townsend

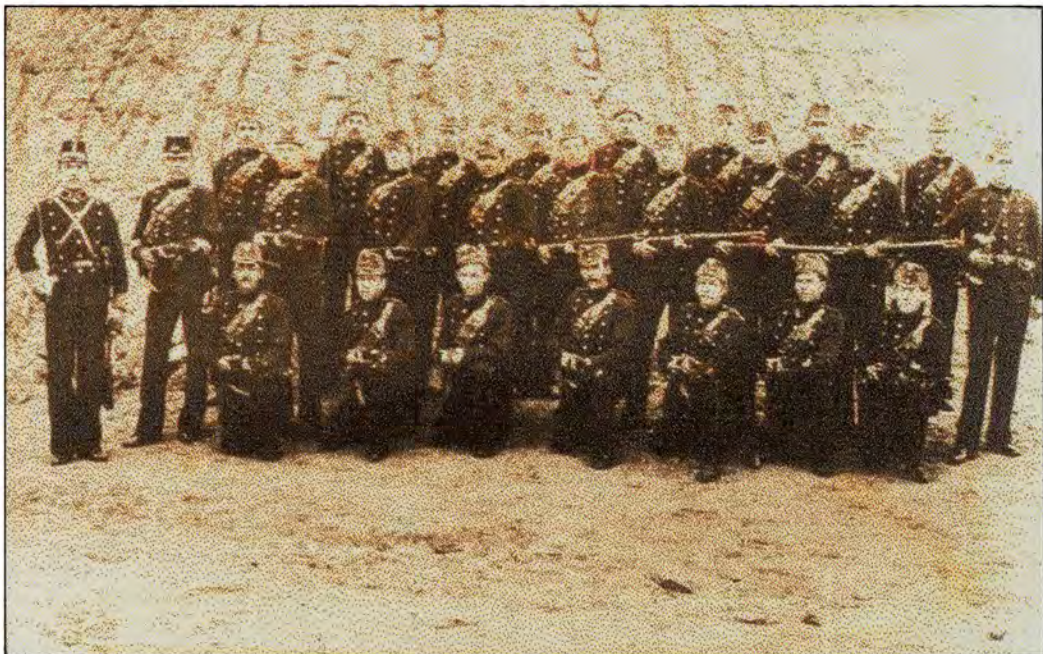
Commandant J. A.
van Urd. gestr.

26/11/98
Joseph D. Townsend
dtd. Commandant

3.33 Luitenant F. Townsend, bevelvoerder van Fort Daspoortrand. (T.A.B. Foto 9860 en 8310).

- 3.34 Die bemanning van Fort Daspoortrand. (F.J. Du Toit Spies, Bladsye uit die Militêre Geskiedenis van Pretoria, in S.P. Engelbrecht (red.) ea., Pretoria (1855-1955) Geskiedenis van die stad Pretoria, p. 101). Die persoon met die swaard is die latere luitenant C.J. Uys, hier in die uniform van 'n adjudant-onderoffisier. Luitenant Townsend is nie op die foto nie.

3.35 Luitenant Th. Kroon (hier al 'n kaptein) die eerste onderwyser van die staatsartillerie. (T.A.B. Foto 8101 en 9847).

W 42/1

R. _____
189

B.B. _____
189

Gelieve bij eventueele referte naar dezen brief,
bovenstaande nummers aan te halen.

Gouvernements-Kantoor

BIJLAGEN

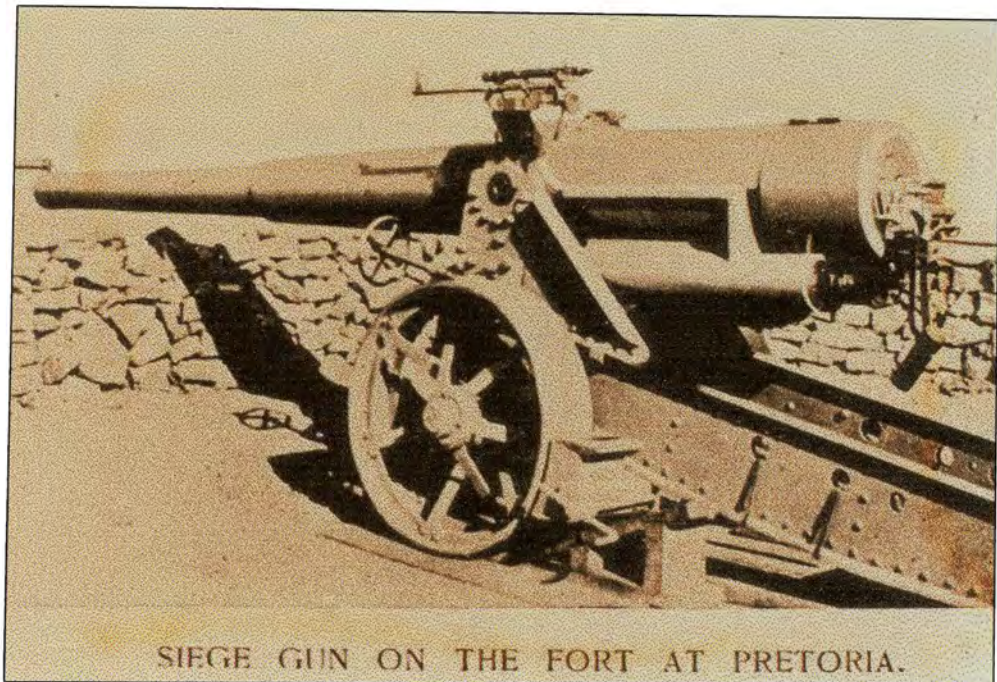
Confidentieel

PRETORIA Juni 1900

*Kapoor Wolmarans
S.A. Pretoria*

*Gy wordt hierby opgedragen om
de noodge regelingen te treffen
om het kamp en de forten rond om
Pretoria aan den betrokken
Britschen officier eventueel
af te geven.*

*Louis Botha
M^o Commandant Generaal.*

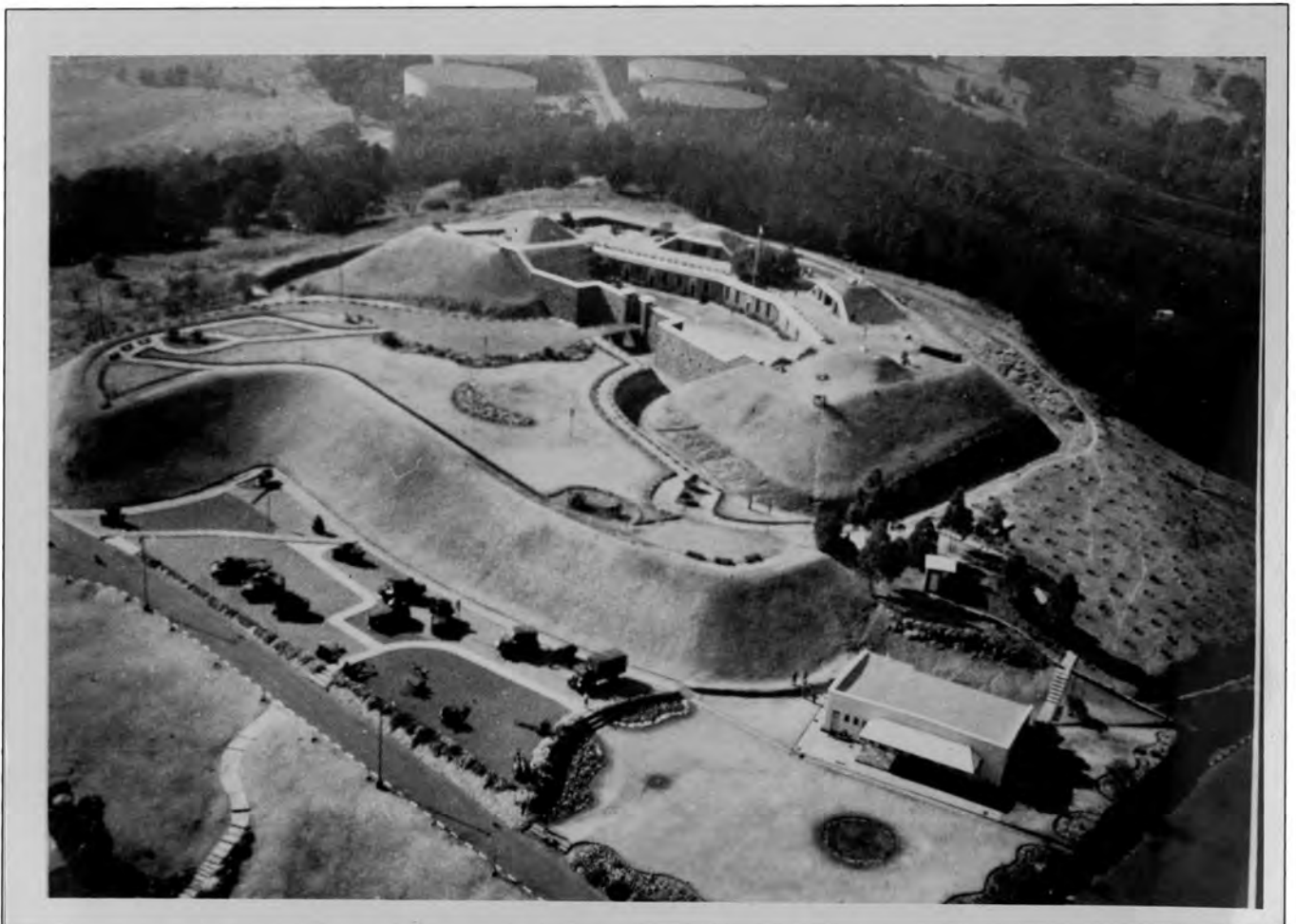
3.37 'n Britse kanon, na die Britse oorname, in een van die forte. (T.A.B. Foto 24100).

3.38 Fort Schanskop in 'n vervalde toestand. (T.E. Andrews-versameling).

3.39 Fort Klapperkop tydens 'n besoek van generaal Louis Botha aldaar in 1916. (T.A.B. Foto 20908).

3.40 Fort Klapperkop tydens restourasie gedurende 1966. (T.E. Andrews-versameling)

427
Office of the Director of Prisons,

31 JAN. 1905
T.A.B. LD 1002

Pretoria, 30th January 1905

THE SECRETARY TO THE LAW DEPARTMENT,

P r e t o r i a .

2/186

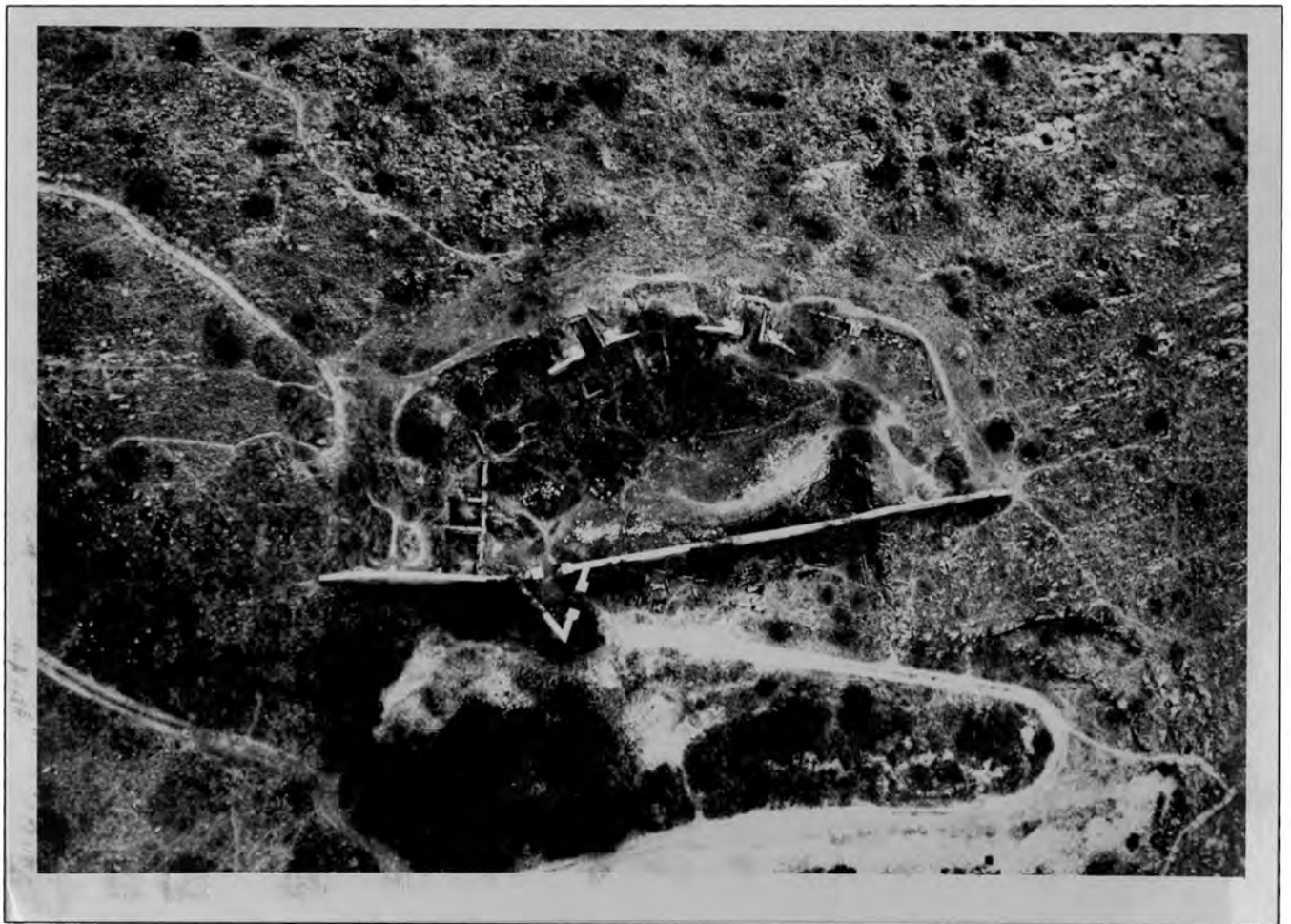
WEST FORT, PRETORIA.

I inspected the West Fort, Pretoria, on the afternoon of the 28th instant, and found the interior very much damaged. All the windows are broken; some of the doors and frames have been removed, and, altogether it would require a good sum to put the place in a sufficiently secure condition to receive convicts.

The road leading to the Fort is in a very bad state and would require a great deal of labour to be expended upon it before it could be used by carts.

The Fort is a considerable distance from the Leper Asylum, and the convicts would have to waste a great deal of time marching to and from their labour in the fields.

If the Colonial Secretary is of opinion that convict labour is required to work to land around the Leper Asylum, for the purpose of raising cereals and improving the property, I would recommend that a small Prison, of the

3.43 'n Lugfoto van die vervalde Fort Wonderboompoort. (T.E. Andrews-versameling).

3.44 Die staaldeure van Fort Wonderboomport is gedurende 1988 weer in posisie geplaas.

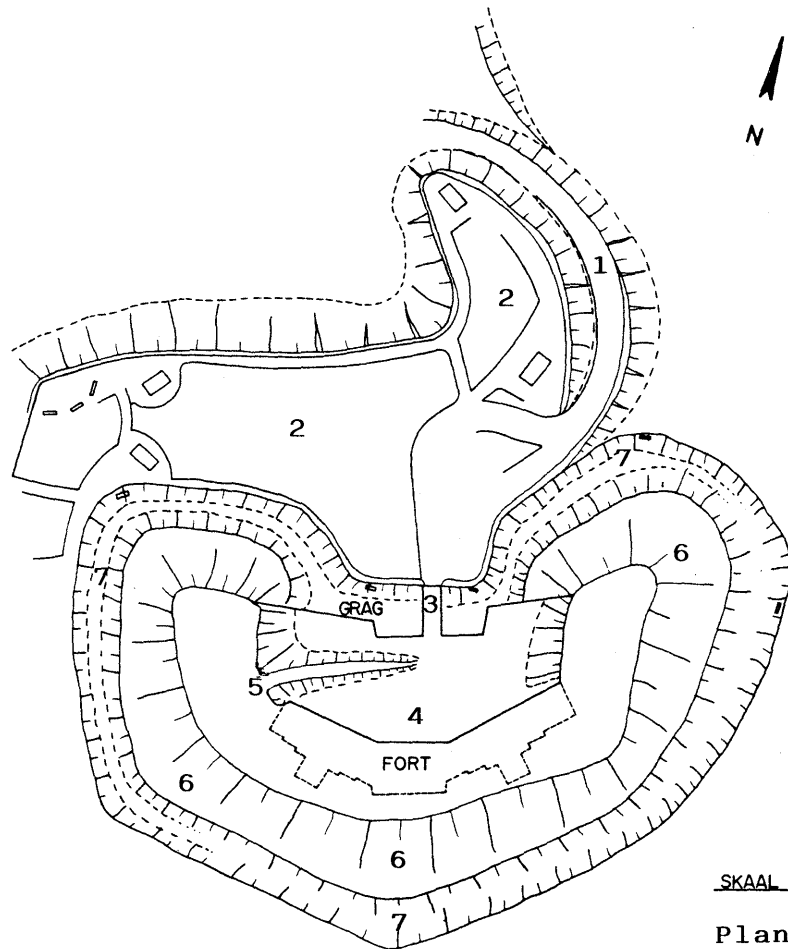

3.45 Die indrukwekkende ingangspoort van Fort Daspoortrand. (T.A.B. Foto 20909).

3.46 Fort Daspoortrand in vervalte toestand. (T.E. Andrews-versameling).

PRETORIA KLAPPERKOP

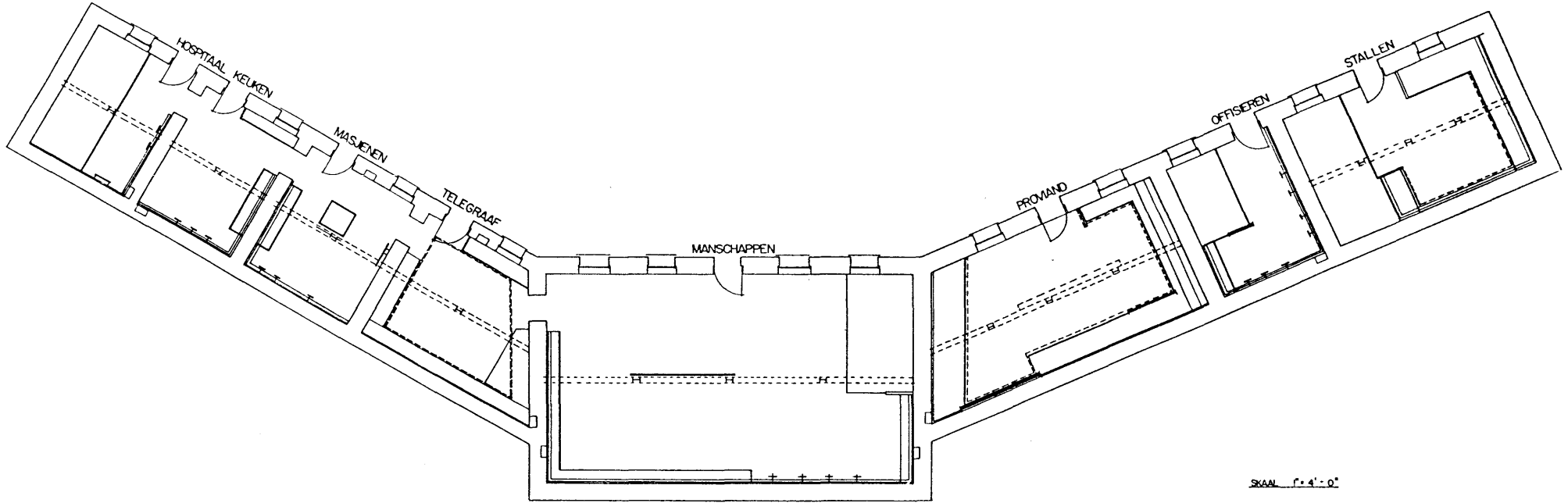
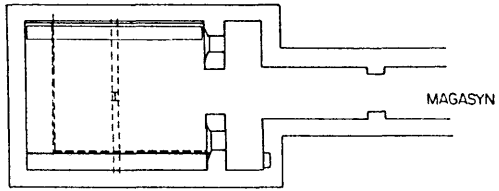

SKAAL : 1:500

Plan oorgeteken
van oorspronklike

- 1 Toegangspad
- 2 Uitstalarea
- 3 Ingangspoort en valbrug
- 4 Binnehof
- 5 Oprit vir kanonne
- 6 Grondwal
- 7 Grag

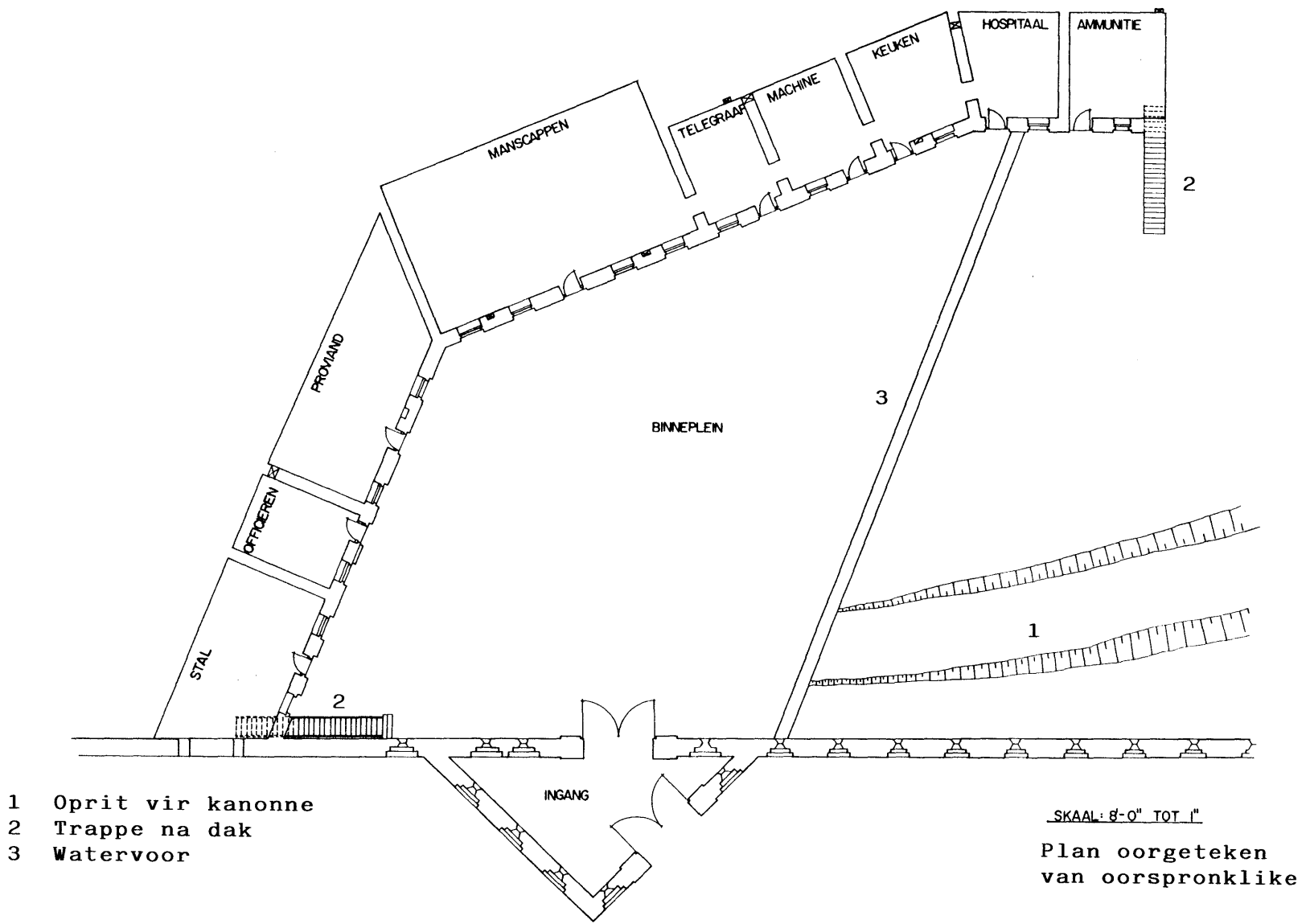
3.47-3.48 Hedendaagse planne van Fort Klapperkop. (Militêre Museum Fort Klapperkop).

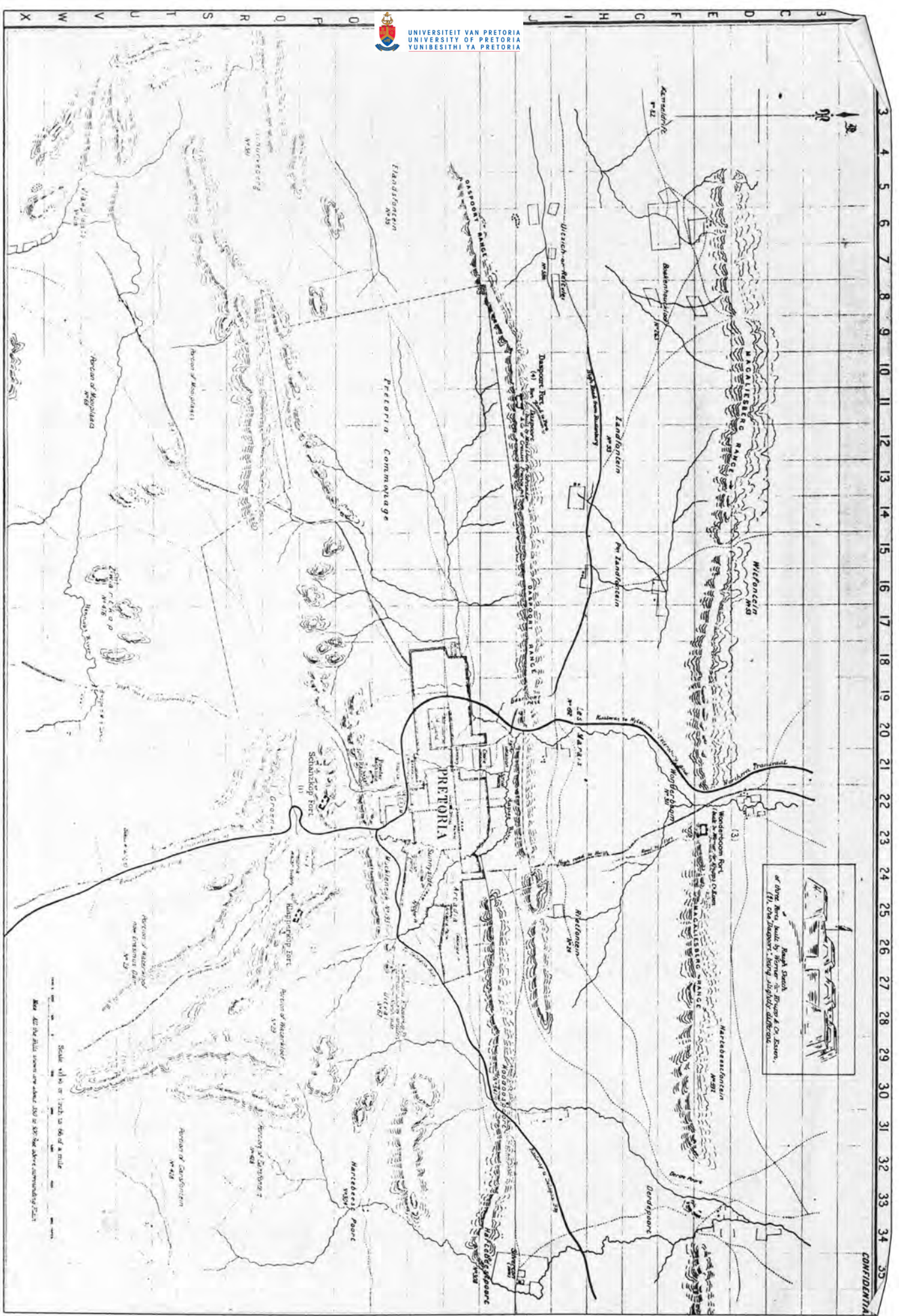

SKAAL 1" = 4' - 0"

VOORGESTELDE KRYGSHISTORIESE MUSEUM IN
FORT KLAPPERKOP

Plan oorgeteken van
oorspronklike

3.50 Kaart van Pretoria, getekend in 1899, waarop die vier Forte aangedui word. (K.A.B. M2/423). Onleesbare letterwerk kom net so op die oorspronklike argivale kaart voor.

12. Voetnotas

1. J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 1; J. van der Merwe, 'Niggling mystery of the forts', Pretoria News (1985.10.12); C. Barnard, 'Semelsoldate bewaak Fort Klapperkop', Die Huisgenoot (1968.04.19), p. 50; R.H.J. Holzhausen, 'Die ou forte om Pretoria', Kommando (1956.03), p. 20; D. Panagos-versameling, 'West Fort; Fort Schanskop militêre museum' (brochure, 1978), pp. 1-2; J. Selby, The Boer War. A Study in Cowardice and Courage, p. 200; F.J. du T. Spies, Bladsye uit die Militêre Geskiedenis van Pretoria, in S.P. Engelbrecht (red.) ea., Pretoria (1855-1955) Geskiedenis van die stad Pretoria, p. 99; F.J. du T. Spies, Forte en Verskansings om Pretoria, Pretoriana (16 en 17), 1955.07. - 1955.09, p. 77; T.E. Andrews-versameling, Johannesburg in beroering (1895-1896), Militaria 3 (5), 1972, p.18.
2. R.H.J. Holzhausen, 'Die ou forte om Pretoria', Kommando (1956.03), p. 20; J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 3; 'Fort Schanskop militêre museum' (brochure, 1978), p. 1.
3. 'Fort Schanskop militêre museum' (brochure, 1978), p. 2; J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 7; T.E. Andrews-versameling, Dae vol spanning in 1895-1896: Die Jameson-inval. Pretoria bedreig, Militaria 3(5), 1972, pp. 6-9.
4. J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 7.
5. J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 7.
6. Suid-Afrikaanse Weermag-argief, Pretoria : 92, 1749 : 'Fort Klapperkop gister en vandag' (brochure, 1966), p. 2; J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 5; F.J. du T. Spies, Bladsye uit die Militêre Geskiedenis van Pretoria, in S.P. Engelbrecht (red.) ea., Pretoria (1855-1955) Geskiedenis van die stad Pretoria, p. 99; T.E. Andrews-versameling, Dae vol spanning in 1895-1896 : Die Jameson-inval. Pretoria bedreig, Militaria 3 (5), 1972, pp. 1-2.

7. Suid-Afrikaanse Weermag-argief, Pretoria: 92, 1749; 'Fort Klapperkop gister en vandag' (brosjyre, 1966), p. 4; J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, pp. 1, 14 en 21; 'Fort Schanskop militêre museum' (brosjyre, 1978), p. 5; R.H.J. Holzhausen, 'Die ou forte om Pretoria', Kommando (1956.03), p. 20; D. Panagos-versameling, West Fort; F.J. du T. Spies, Bladsye uit die Militêre Geskiedenis van Pretoria, in S.P. Engelbrecht (red.) ea., Pretoria (1855-1955) Geskiedenis van die stad Pretoria, p. 100; T.E. Andrews-versameling, Die reaksie op die Jameson-inval. Die bou van die Fort te Johannesburg, Militaria 3 (5), 1972, p. 24.
8. Suid-Afrikaanse Weermag-argief, Pretoria : 92, 1749: 'Fort Klapperkop gister en vandag' (brosjyre, 1966), p. 3; Suid- Afrikaanse Weermag-argief, Pretoria: 25 : 'Fort Klapperkop' (brosjyre, g.d.); J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 14; R.H.J. Holzhausen, 'Die ou forte om Pretoria', Kommando (1956.03), p. 20; 'Fort Schanskop militêre museum' (brosjyre, 1978), p. 5; F.J. du T. Spies, Bladsye uit die Militêre Geskiedenis van Pretoria, in S.P. Engelbrecht (red.) ea., Pretoria (1855-1955) Geskiedenis van die stad Pretoria, p. 100; F.J. du T. Spies, Forte en Verskansings om Pretoria, Pretoriana (16 en 17), 1955.07-1955.09, p. 77; Fort Wynyard-versameling, The story of the Pretoria Forts. An attempt to elucidate some mysterious points, The Navy and Army illustrated, 1901.12.28, p. 371.
9. C. Barnard, 'Semelsoldate bewaak Fort Klapperkop, Die Huisgenoot (1968.04.19), p. 51; R.H.J. Holzhausen, 'Die ou forte om Pretoria', Kommando (1956.03), p. 20.
10. 'Fort Schanskop militêre museum' (brosjyre, 1978), p. 5; J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 21.
11. T.E. Andrews-versameling, Duitse Amptelike Korrespondensie in verband met die Verdediging en Fortebou in die Zuid-Afrikaansche Republiek, p. 36.

12. R.H.J. Holzhausen, 'Die ou forte om Pretoria', Kommando (1956.03), p. 22; J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, pp. 21-23 en 40-42; C. Barnard, 'Semelsoldate bewaak Fort Klapperkop' Die Huisgenoot (1968.04.19), p. 51; G.S. Preller, Ons Militêre tradiesie, in G.S. Preller, Historiese opstelle, p. 156; F.J. du T. Spies, Bladsye uit die Militêre geskiedenis van Pretoria, in S.P. Engelbrecht (red.) ea., Pretoria (1855-1955) Geskiedenis van die stad Pretoria, p. 100; F.J. du T. Spies, Forte en Verskansings om Pretoria, Pretoriana (16 en 17), 1955.07-1955.09, p. 78; T.E. Andrews-versameling, Die reaksie op die Jameson-inval. Die bou van die Fort te Johannesburg, Militaria 3(5), 1972, pp. 22 en 24-30; T.E. Andrews-versameling, Die bewapening, bewaking en voltooiing van die Fort, Militaria 3(5), 1972, pp. 33-42.
13. J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 14; R.H.J. Holzhausen, 'Die ou forte om Pretoria', Kommando (1956.03), p. 22.
14. 'Fort Schanskop militêre museum' (brochure, 1978), p. 7; J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 25.
15. C. Barnard, 'Semelsoldate bewaak Fort Klapperkop', Die Huisgenoot (1968.04.19), p. 51; R.H.J. Holzhausen, 'Die ou forte om Pretoria', Kommando (1956.03), pp. 22-23 en 59.
16. J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, pp. 42-43; Fort Wynyard-versameling, The Story of the Pretoria Forts. An attempt to elucidate some mysterious points, The Navy and Army illustrated, 1901.12.28, p. 371.
17. R.H.J. Holzhausen, 'Die ou forte om Pretoria', Kommando (1956.03), p. 22; J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 25; T.E. Andrews-versameling; G.S. Preller, Ons Militêre tradiesie, in G.S. Preller, Historiese opstelle, p. 156.

18. R. Wood, 'Historical forts round city' Pretoria News (1960.10.22); J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, pp. 25-27 en 83; Fort Schanskop militêre museum' (brochure, 1978), p. 7.
19. J. Selby, The Boer War. A Study in Cowardice and Courage, p. 200; Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria : MGP 13, 1560/00, pp. 123-124 : Lt. D.H. McLean - Militêre Goewerneur, 1900.08.03.
20. R. Wood, 'Historical forts round city', Pretoria News (1960.10.22); J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, pp.25-27, 65 en 83; 'Fort Schanskop militêre museum' (brochure, 1978), p. 7.
21. Suid-Afrikaanse Weermag-argief, Pretoria: 92, 1749: 'Fort Klapperkop gister en vandag' (brochure, 1966), pp. 6-7; Suid-Afrikaanse Weermag-argief, Pretoria: 25: Fort Klapperkop' (brochure, g.d.); J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 29; 'Fort Schanskop militêre museum' (brochure, 1978), p. 6; Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria: SS 6562, R10020/97: Die Fortkommandant-Waarnemende Kommandant Staatsartillerie, 1897.06.24.
22. Persoonlike mededeling: Kol. A.F. Malan en mnr. T.E. Andrews, Fort Klapperkop, Pretoria, 1987.09.05.
23. J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 27.
24. Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria: CR 6339/97: pp. 7 en 16: 1897; J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 31; 'Fort Schanskop militêre museum' (brochure 1978), p. 7; F.J. du T. Spies, Bladsye uit die Militêre Geskiedenis van Pretoria, in S.P. Engelbrecht (red.) ea., Pretoria (1855-1955) Geskiedenis van die stad Pretoria, p. 100.
25. J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 31.
26. 'Fort Schanskop militêre museum' (brochure, 1978), p. 7.

27. Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria: CR 6339/99: p. 34: 1899; J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 67. D.J. Haupt, Die Staatsartillerie van die Suid-Afrikaanse Republiek (Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, U.P.) p. 65.
28. 'Fort Schanskop militêre museum' (brochure, 1978), p. 7.
29. J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 67; F.J. du T. Spies, Bladsye uit die Militêre Geskiedenis van Pretoria, in S.P. Engelbrecht (red.) ea., Pretoria (1855-1955) Geskiedenis van die stad Pretoria, p. 100; Fort Schanskop militêre museum (brochure, 1978), p. 7; Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria : SS 6562, R10020/97 : A. Carlblom - Waarnemende Kommandant Staatsartillerie, 1897.06.24.
30. D.J. Haupt, Die Staatsartillerie van die Suid-Afrikaanse Republiek (Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, U.P.) p. 65; J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 31.
31. 'Fort Schanskop militêre museum' (brochure, 1978), p. 7; Fort Wynyard-versameling, The story of the Pretoria Forts. An attempt to elucidate some mysterious points, The Navy and Army illustrated, 1901.12.28, p. 373.
32. Transvaalse Argiefplek, Pretoria: CR 6339/97: pp. 21-24: 1897; J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, pp. 55-57 en 63-64; 'Fort Schanskop militêre museum' (brochure, 1978), p. 7; J. Selby, The Boer War. A Study in Cowardice and Courage, p. 200.
33. Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria: SS829, R4601/7: pp. 12-13: 1897; J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 31; 'Fort Schanskop militêre museum' (brochure, 1978), p. 7.
34. D.J. Haupt, Die Staatsartillerie van die Suid-Afrikaanse Republiek (Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, U.P.) p. 65; Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria: KG274, CR529/98: J. Wolmarans - Majoor Erasmus, 1898.01.24; Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria: SS6788, R14699/97: J. Wolmarans - Majoor Erasmus, 1897.10.01.

35. J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, pp. 27, 45-47, 51-53 en 67; Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria : CS 829:1900.
36. J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, pp. 27, 45-47, 51-53 en 67.
37. Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria: SS829, R4601/0: pp. 28-29: 1900; J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 71; Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria: KG421, CR4005/00: L.F. De Souza - Waarnemende Kommandant Staatsartillerie, 1900.03.26; D.J. Haupt, Die Staatsartillerie van die Suid-Afrikaanse Republiek (Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, U.P.) p. 65.
38. J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 57; J. Selby, The Boer War. A Study in Cowardice and Courage, p. 200.
39. Suid-Afrikaanse Weermag-argief, Pretoria: 92, 1749: 'Fort Klapperkop gister en vandag' (brosjure, 1966), pp. 7-8; C. Barnard, 'Semelsoldate bewaak Fort Klapperkop', Die Huisgenoot (1968.04.19), p. 51; J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, pp. 59-62; 'Fort Schanskop militêre museum' (brosjure, 1978), pp.7-8.
40. Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria: LDE 193, 1012/8: p. 2; Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria: CS 829, 186 203141: pp. 5 en 15: 1897; J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, pp. 35 en 63-64; C. Barnard, 'Semelsoldate bewaak Fort Klapperkop', Die Huisgenoot (1968.04.19), p. 51; R. Wood, Historical forts round city, Pretoria News, (1960.-10.22); J. Selby, The Boer War. A Study in Cowardice and Courage, p. 200.
41. Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria: TPB797, TA3/4032: pp. 17-22: 1898; J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 27.

42. Suid-Afrikaanse Weermag-argief, Pretoria: 92, 1749: 'Fort Klapperkop gister en vandag' (brosjure, 1966), pp. 8-9; Suid-Afrikaanse Weermag-argief, Pretoria: 25: 'Fort Klapperkop' (brosjure, g.d.); C. Barnard, 'Semelsoldate bewaak Fort Klapperkop', Die Huisgenoot (1968.04.19), p. 51; J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, pp. 47, 53 en 67; J. Selby, The Boer War. A Study in Cowardice and Courage, p. 200; D.J. Haupt, Die Staatsartillerie van die Suid-Afrikaanse Republiek (Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, U.P.) p. 65.
43. C. Barnard, 'Semelsoldate bewaak Fort Klapperkop' Die Huisgenoot (1968.04.19), p. 51.
44. J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 67; J. Selby, The Boer War. A Study in Cowardice and Courage, p. 200.
45. C. Barnard, 'Semelsoldate bewaak Fort Klapperkop' Die Huisgenoot (1968.04.19), p.51; J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, pp. 55-57.
46. J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 57.
47. Suid Afrikaanse Weermag-argief, Pretoria: 92, 1749: 'Fort Klapperkop gister en vandag' (brosjure, 1966), p. 7; C. Barnard, 'Semelsoldate bewaak Fort Klapperkop', Die Huisgenoot (1968.04.19), p. 51; J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, pp. 63-64; J. Selby, The Boer War. A Study in Cowardice and Courage, p. 200.
48. R. Wood, 'Historical forts round city', Pretoria News (1960.10.22); C. Barnard, 'Semelsoldate bewaak Fort Klapperkop', Die Huisgenoot (1968.04.19), p. 50; J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 27.
49. Suid-Afrikaanse Weermag-argief, Pretoria: 92, 1749: 'Fort Klapperkop gister en vandag' (brosjure, 1966), p. 2; J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, pp. 30-35 en 47-53; Fort Wynyard-versameling, The story of the Pretoria Forts. An attempt to elucidate some

- mysterious points, The Navy and Army illustrated, 1901.12.28, p. 371; T.E. Andrews-versameling, Uiteenlopende verslae en berigte, Militaria 3 (5), 1972, pp. 45-50; Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria: SP882, GCPM 138/96: Josef - Kommissaris van Polisie, 1896.09.08.
50. A. van Zyl, Fort Daspoortrand, D. Panagos-versameling; J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 39; T.E. Andrews-versameling, Die reaksie op die Jameson-inval. Die bou van die Fort te Johannesburg, Militaria 3(5), 1972, p. 28.
51. Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria: KG, CR1626/97: F. Zotier - Dr. Krause, 1897.11.08.
52. Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria: KG7556, 15151/98: p.2: 1989.11.21; J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 41; Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria: PWD72, 1092/03: Registrateur van kroontitels - Direkteur van Openbare Werke, 1903.02.21.
53. Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria: KG255, Cr 3928/99: p. 17: 1899.06.14; R.H.J. Holzhausen, 'Die ou forte om Pretoria', Kommando (1956.03), p. 22; "Fort Schanskop militêre museum' (brosjyre, 1978), p. 7; J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 35; D. Panagos-versameling, West Fort; J. Ploeger, Die Franse Militêre ingenieurs L. Grunberg en S. Leon, p. 1; G.S. Preller, Ons Militêre tradiesie, in G.S. Preller Historiese opstelle, p. 156; T.E. Andrews-versameling, Duitse Amptelike Korrespondensie in verband met die Verdediging en Fortebou in die Zuid-Afrikaanse Republiek, pp. 30 en 37.
54. T.E. Andrews-versameling, Duitse Amptelike Korrespondensie in verband met die Verdediging en Fortebou in die Zuid-Afrikaanse Republiek, pp. 37-38.
55. Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria: KG319, CR5913/98: p. 9: 1898.11.12; J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, pp. 27 en 35; 'Fort Schanskop militêre museum' (brosjyre, 1978), p. 7; A. van Zyl, Fort Daspoortrand, D. Panagos-versameling; F.J. du T. Spies, Bladsye uit

- die Militêre Geskiedenis van Pretoria, in S.P. Engelbrecht (red.) ea., Pretoria (1855-1955) Geskiedenis van die stad Pretoria, p. 102; F.J. du T. Spies, Forte en Verskansings om Pretoria, Pretoriana (16 en 17), 1955.07-1955.09, p. 78.
56. J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, pp. 41 en 53.
57. Transvaalse Argiefbewaarpark, Pretoria: KG359, CR3928/99: p. 17: 1899.06.14.
58. D.J. Haupt, Die Staatsartillerie van die Suid-Afrikaanse Republiek (Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, U.P.) p. 65; J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 67.
59. Transvaalse Argiefbewaarpark, Pretoria: KG301, CR 3725/98: p. 7: 1898.08.03; Transvaalse Argiefbewaarpark, Pretoria: KG 301, CR 3714/98: p. 6: 1898.08.02; Transvaalse Argiefbewaarpark, Pretoria: KG 7556, 15151/98: p. 2: 1898.11.21; Transvaalse Argiefbewaarpark, Pretoria: KG 360, CR 4071/99: p. 18: 1899.06.20; A. Van Zyl, Fort Daspoortrand, D. Panagos-versameling; Transvaalse Argiefbewaarpark, Pretoria : PW78, PR 4991/98: F. Townsend - Kommandant Staatsartillerie, 1898.11.25.
60. F.J. du T. Spies, Bladsye uit die Militêre Geskiedenis van Pretoria, in S.P. Engelbrecht (red.) ea., Pretoria (1855-1955) Geskiedenis van die stad Pretoria, p. 101.
61. R.H.J. Holzhausen, 'Die ou forte om Pretoria', Kommando (1956.03), p. 22; J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, pp. 27 en 49.
62. R. Wood, 'Historical forts round city', Pretoria News (1960.10.22); J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, pp. 53 en 85; R.H.J. Holzhausen, 'Die ou forte om Pretoria', Kommando (1956.03), p. 22.
63. J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 57.

64. Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria: PWD 17, 150/02: p.18: 1901.01.20; Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria KG 262, CR 5612/97: p. 4: 1897.11.19; Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria: KG 360, CR 4071/99: p. 18: 1899.06.20; Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria: KG 367, CR 5283/00: p. 19:1899.08.11; J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, pp. 41 en 63; A. van Zyl, Fort Daspoortand, D. Panagos-versameling; J. Selby, The Boer War. A Study in Cowardice and Courage, p. 200.
65. J.H. Breytenbach, Deel I. Die Boere-offensief Oktober-November 1899, Die Geskiedenis van die Tweede Vryheidsoorlog in Suid-Afrika, 1899-1902, pp. 85-86; T.E. Andrews-versameling, Die reaksie op die Jameson-inval. Die bou van die fort te Johannesburg, Militaria 3(5), 1972, pp. 22-23; F. Pretorius, Kommando-lewe tydens die Anglo-Boereoorlog 1899-1902, p. 26.
66. J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 11; T.E. Andrews-versameling, Die reaksie op die Jameson-inval. Die bou van die Fort te Johannesburg, Militaria 3(5), 1972, p. 23; Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria: KG198, CR 6992(3)/96: C. van den Burg - Kommandant-generaal, 1896.10.27.
67. R.H.J. Holzhausen, 'Die ou forte om Pretoria', Kommando (1956.03), p. 21; J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 11; T.E. Andrews-versameling, Duitse Amptelike Korrespondensie in verband met die Verdediging en Fortebou in die Zuid-Afrikaansche Republiek, p. 34.
68. C. Barnard, 'Semelsoldate bewaak Fort Klapperkop', Die Huisgenoot (1968.04.19), p. 51; J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, pp. 11-12 en 51; Fort Wynyard-versameling, The story of the Pretoria Forts. An attempt to elucidate some mysterious points, The Navy and Army illustrated, 1901.12.28, pp. 371-373; F. Pretorius, Kommandolewe tydens die Anglo-Boereoorlog 1899-1902, pp. 27-29.

69. J.H. Breytenbach, Deel I Die Boere-offensief Oktober-November 1899, Die Geskiedenis van die Tweede Vryheidsoorlog in Suid-Afrika, 1899-1902, pp. 86-87; G.S. Preller, Ons militêre tradiesie, in G.S. Preller, Historiese opstelle, p. 159; F. Pretorius, Kommandolewe tydens die Anglo-Boere-oorlog 1899-1902, pp. 27-28.
70. J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, pp. 49-53.
71. J.H. Breytenbach, Deel I Die Boere-offensief Oktober-November 1899, Die Geskiedenis van die Tweede Vryheidsoorlog in Suid-Afrika, 1899-1902, p. 54.
72. F.J. du T. Spies, Bladsye uit die Militêre Geskiedenis van Pretoria, in S.P. Engelbrecht (red.) ea., Pretoria (1855-1955) Geskiedenis van die stad Pretoria, p. 102; J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, pp. 45-47.
73. J.H. Breytenbach, Deel I Die Boere-offensief Oktober-November 1899, Die Geskiedenis van die Tweede Vryheidsoorlog in Suid-Afrika, 1899-1902, p. 54; J. Selby, The Boer War. A Study in Cowardice and Courage, p. 200.
74. J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 67; 'Fort Schanskop militêre museum' (brochure, 1978), p. 7.
75. J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 31.
76. 'Fort Schanskop militêre museum' (brochure, 1978), p. 7.
77. J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, pp. 27, 45-47, 51-53 en 67.
78. Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria: K274, CR529/98:J. Wolmarans - Majoor Erasmus, 1898-01-24; J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 71.
79. C. Barnard, 'Semelsoldate bewaak Fort Klapperkop', Die Huisgenoot (1968.04.19), p. 51.
80. Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria: KG301, CR 3725/98: p. 7: 1898.08.03; Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria: KG301, CR 3714/98: p. 6: 1898.08.02; Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria: KG 7556, 15151/98: p. 2: 1898.11.21;

- Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria: KG 360, CR 4071/99: p. 18: 1899.06.20; A. van Zyl, Fort Daspoortrand, D. Panagos-versameling.
81. J. Meintjes, De la Rey. The Lion of the West, p. 105; J. Malan, Die Boere-offisiere van die Tweede Vryheidsoorlog (1899-1902), p. 213.
82. F.J. du T. Spies, Bladsye uit die Militêre Geskiedenis van Pretoria, in S.P. Engelbrecht (red.) ea., Pretoria (1855-1955) Geskiedenis van die stad Pretoria, p. 101.
83. J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 64.
84. J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 65; A.C. van Vollenhoven, Onderwys aan die Staatsartillerie van die Zuid-Afrikaansche Republiek, Museum (28) 1990.04, p. 4.
85. J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 65.
86. J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 65; A.C. van Vollenhoven, Onderwys aan die Staatsartillerie van die Zuid-Afrikaansche Republiek, Museum (28) 1990.04, p. 4.
87. J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 65.
88. J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 65; A.C. van Vollenhoven, Onderwys aan die Staatsartillerie van die Zuid-Afrikaansche Republiek, Museum (28) 1990.04, p. 4.
89. J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 65.
90. J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 65; A.C. van Vollenhoven, Onderwys aan die Staatsartillerie van die Zuid-Afrikaansche Republiek, Museum (28) 1990.04, p. 4.
91. J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 65.

92. J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 65; A.C. van Vollenhoven, Onderwys aan die Staatsartillerie van die Zuid-Afrikaanse Republiek, Museum (28) 1990.04, p. 4.
93. J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 65.
94. R. Wood, 'Historical forts round city', Pretoria News (1960.10.22); J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 53; F.J. du T. Spies, Bladsye uit die Militêre Geskiedenis van Pretoria, in S.P. Engelbrecht (red.) ea., Pretoria (1855-1955) Geskiedenis van die stad Pretoria, p. 102.
95. J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 76.
96. C. Barnard, 'Semelsoldate bewaak Fort Klapperkop', Die Huisgenoot (1968.04.19), p. 50; R.H.J. Holzhausen, 'Die ou forte om Pretoria', Kommando (1956.03), p. 22; J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, pp. 81-83; Fort Wynyard-versameling, The Story of the Pretoria Forts. An attempt to elucidate some mysterious points, The Navy and Army illustrated, 1901.12.28, p. 372.
97. C.J. Scheepers-Strydom, Spieëlbeeld. Oorlog 1899-1902, in P.W. Grobbelaar (red.), Die Afrikaner en sy Kultuur II, p. 43; Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria : A1643 vol. 37, pp. 123-126 : Notas aangaande swaar wapentuig in posisie rondom Pretoria.
98. R. Wood, 'Historical forts round city', Pretoria News (1960.10.22); D. Panagos-versameling, West Fort; F.J. du T. Spies, Bladsye uit die Militêre Geskiedenis van Pretoria, in S.P. Engelbrecht (red.) ea., Pretoria (1855-1955) Geskiedenis van die stad Pretoria, p. 102; F.J. du T. Spies, Forte en Verskansings om Pretoria, Pretoriana (16 en 17), 1955.07 - 1955.09, p. 78; G.S. Preller, Ons Militêre tradisie, in G.S. Preller, Historiese opstelle, p. 157; Fort Wynyard-versameling, The story of the Pretoria Forts. An attempt to elucidate some mysterious points, The Navy and Army illustrated, 1901.12.28, pp. 372-373; Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria:

- W42/1 : Waarnemende Kommandant-generaal L. Botha - Majoor Wolmarans - Majoor Ersamus, 1900.06.01-1900.06.02.
99. R.H.J. Holzhausen, 'Die ou forte om Pretoria', Kommando (1956.03), pp. 22-23 en 59; J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 83; Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria : IOP5, IOMG 722/00 : E.W. Margesson - Kommissaris van Polisie, 1900.12.24.
100. J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 85; Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria: IOP6, IOMG 341/01, p. 7: C. Blackburn - Hoofstafoffisier.
101. C. Barnard, 'Semelsoldate bewaak Fort Klapperkop', Die Huisgenoot (1968.04.19), p. 51; R.H.J. Holzhausen, 'Die ou forte om Pretoria', Kommando (1956.03), pp. 22-23 en 59.
102. Suid-Afrikaanse Weermag-argief, Pretoria : 92, 1749 : Fort Klapperkop gister en vandag' (brosjure, 1966) p. 14; J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 87; Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria : CS 829, 13482 : Assistent Koloniale Sekretaris - Sekretaris van land, 1908.01.20.
103. A. van Zyl, Fort Daspoortrand, D. Panagos-versameling; J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 87.
104. Suid-Afrikaanse Weermag-argief, Pretoria : 92, 1749: 'Fort Klapperkop gister en vandag' (brosjure, 1966), pp. 14-15; J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, pp. 87-88; J. van der Merwe, 'Niggling mystery of the forts', Pretoria News (1985.10.12); Fort Schanskop militêre museum (brosjure, 1978), p. 10.
105. Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria : PWD 304/1550/05 : p. 16 : 1929; Suid-Afrikaanse Weermag-argief, Pretoria: 92, 1749 : 'Fort Klapperkop gister en vandag (brosjure, 1966), p. 15; Fort Schanskop militêre museum' (brosjure, 1978), pp. 12-13; J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, pp. 88-91; J. van der Merwe, 'Niggling mystery of forts', Pretoria News (1985.10.12); H.P.H. Behrens, The Wonderboom Fort, Fauna and Flora (g.d.) pp. 43-45; F.J. du T. Spies, Bladsye uit die Militêre Geskiedenis van Pretoria, in S.P.

- Engelbrecht (red.) ea., Pretoria (1855-1955) Geskiedenis van die stad Pretoria, p.99; F.J. du T. Spies, Forte en Verskansings om Pretoria, Pretoriana (16 en 17), 1955.07-1955.09, p. 78; T.E. Andrews-versameling, Rindel-lêer.
106. Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria : TPB 797, TA3/4032: pp. 6-9: 1966.05.23; Suid-Afrikaanse Weermag-argief, Pretoria : 92, 1749: 'Fort Klapperkop gister en vandag' (brosjure, 1966), p. 16; Suid-Afrikaanse Weermag-argief, Pretoria 92, 1740: S.A. Digest (1972.07.07); Fort Schanskop militêre museum' (brosjure, 1978), p. 13; J. Ploeger en H.J. Botha, Die Fortifikasie van Pretoria. Fort Klapperkop gister en vandag, p. 94; J. van der Merwe, 'Niggling mystery of the forts', Pretoria News (1985.10.12).
107. Fort Klapperkop en Schanskop, Pretoria : Militêre musea, besoek : 1987.09.05, 1988.05.24 en 1988-1991 as navorsingsoffisier daar werksaam.
108. Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria : LD1002, AG427/05: Waarnemende Sekretaris Departement Justisie - Onder-sekretaris vir land, 1905.02.03.
109. J. van der Merwe, 'Niggling mystery of the forts', Pretoria News (1985.10.12); Persoonlike mededeling: Kol. A.F. Malan en mnr. T.E. Andrews, Fort Klapperkop, Pretoria, 1987.09.25.
110. F.J. du Spies, Forte en Verskansings om Pretoria, Pretoriana (16 en 17), 1955.07-1955.09, p. 78.
111. H.P.H. Behrens, The Wonderboompoort Fort, Fauna en Flora (g.d.), pp. 43-45; Restourasiekomitee vir Fort Wonderboompoort, Stadsraad van Pretoria nuusbrieff 15(3), 1988.04, p.4.
112. B. Thomson, The Forts of Pretoria - our vanishing history, Lantern 1989.05, p. 78; Fort Wonderboompoort, Pretoria : ruïne, besoek : 1987.07.16, 1989.11.14 en 1990.06.13.

13. Aantekeninge

- a. Dit moet genoem word dat daar min inligting oor die forte beskikbaar is. Lêers wat in die Transvaalse Argiefbewaarplek geraadpleeg is en wat oor die forte handel, se dokumente was dikwels verwyder. Ander bronne wat handel oor die Anglo-Boereoorlog en wat bestudeer is, het slegs na die forte verwys, maar nie daarop uitgebrei nie.
- b. Alhoewel sommige van die aangehaalde bronne beweer dat Fort Daspoortrand die kleinste van die vier forte is, is dit die skrywer se waarneming dat dit die grootste van Pretoria se forte is.
- c. Die bewering dat generaal J.C. Smuts 'n opdrag uitgereik het om die dakke van die forte te vernietig, kon nog nie bevestig word nie. Die inligting tot die skrywer se beskikking is nie van so 'n aard dat dit onomwonde aanvaar kan word nie.